ARH Diss. B-27046

Tartu Riiklik Ülikool

NSV Liidu Ajaloo Kateeder

TALURAHVA KIHISTUMINE JA OLUKORD KURSI KIHELKONNAS XIX SAJ. 1. POOLEL

Diplomitöö

Nõmm, Karl

Tartu Riikliku Ülikooli
Ajaloo-Keeleteaduskonna
ajaloo osakonna mitte-
statsionaarne üliõpilane

Juhendaja ajalooteaduste kandidaat

S. Vahtre

Kr NSV Liidu ajal. mat.
nav. nr. 1745

Tartu 1963

S i s s e j u h a t u s

Eesti rahvas on läbi käinud sajanditepikkuse kannatuste tee läänest tulnud röövvalluţajate ikke all. Olgu need sakslased, taanlased, poolakad vôi rootslased, kes üksteist püüdsid sôdadega välja vahetada - kôigi nende eesmärk oli üks: anastada kohalik maa, selle materiaalsed väärtused ja sundida siinseid rahvaid ennast orjama.

Sagedased sôjad, katkud ja muud taudid, näljale järgnenud nälg, ülejôukäiv môisaorjus ja hingemure murdsid meie rahva hulgast maha tuhandeid ja tuhandeid inimesi, nii et ajuti oli maapind inimese jalajälgedest peaaegu tühi.

Kuid meie rahva minevik on olnud samal ajal üllas, sest alati pôles allaheidetud rahva hinges tuha all tuli, mis lôi sageli lôkkele avalike ülestôusude näol orjastajate vastu.

Pôhjasôja tagajärjel liideti Balti provintsid Venemaaga. Baltikum oli sellest ajast peale Venemaale"aknaks", mille kaudu toimus elav kaubalis - rahaliste suhete areng teiste Euroopa riikidega. Erakordselt soodus asend Vene riigi väliskaubanduslikel teedel ning uue pealinna Peterburi lähedus môjusid kiirendavalt tootlike jôudude arengule ka Eestimaal.

Pôhjasôda tôi meie maale pika rahuaja. Rahva rôhumine aga püsis, rôhujaid sigines nüüd ka oma rahva hulgast peremeeste, hiljem kulakute ja kapitalistide näol.

Alles nüüd, paarkümmend aastat tagasi, algas eesti

rahval vaba areng. Tänu suure vene rahva abile on meie maa muutunud lühikese ajaga kôrgeltarenenud tööstusega ja kôrge vaimse kultuuriga maaks.

Kôige raskemaks perioodiks oli pärisorjuse aeg, feodaalkord, mis kujunes lôplikult välja juba nn. rootsi ajal, XVII sajandil ja saavutas oma kôrgseisu XVIII sajandil.

XVIII sajandi lôpul hakkavad üha selgemini esile tulema feodaalkorra kriisi tundemärgid.

Feodaalkord lagunes kôigepealt Lääne-Euroopa suurtes riikides, kus lagunemist kiirendasid Suure Prantsuse revolutsiooni ideed ja millede môju ulatus ka Venemaale ja siitkaudu vôi ka otseteed pidi Eesti- ja Liivimaale. Ôigusega peetakse balti nôukogude ajaloolaste poolt, 1950 -ndatest aastatest alates, feodaalkorra kriisi alguseks Eesti- ja Liivimaal XVIII sajandi lôppu, sest püüe suurendada tootmist iganenud tootmissuhete raames ei andnud enam tulemusi. Sajandite vahetuseks olid lôpuni ammendatud feodaal-pärisorjuslikus süsteemis põllumajanduse arendamiseks peituvad vôimalused. XIX sajandi algusest saab rääkida juba kapitalistlike elementide sissetungimisest põllumajandusse, kapitalide paigutamisest môisamajandusse, osa talupoegade üleminekust raharendile, palgatööjôu kasutamise algusest môisates, tootmisest turu jaoks jne. Valitsevate klasside poliitika sajandivahetusel kôneleb samuti abinôude otsimisest ja nende rakendamisest kasvava kriisi vastu vôitlemisel, sest ainuüksi palja sônaga ja kepiga vana korda kaitsta oli väga riskantne, mida

näitasid rohkearvulised talurahvarahutused 1804. ja 1805. aastatel.

Sellepärast asusid mõisnikud manööverdama - talurahva pärisorjusest "vabastamise" seaduste väljatöötamisele. Sellised seadused kinnitatigi tsaari poolt 23. mail 1816. aastal Eestimaa ja 26.märtsil 1819.aastal Liivimaa kohta.

Nende seaduste järgi sai talurahvas formaalselt isiklikult vabaks, neid ei võidud enam müüa ega osta, kuid see vabadus tähendas ainult "lindpriiust", sest talumaa jäi nüüd täielikult mõisnike omandiks. See oli vabastamine ilma maata ja ei toonud kaasa teoorjuse kadumist, kuna abitegu sai nüüd seadusliku kinnituse. Kriisi pärisorjuslikus korras kestab vaatamata ka ettevõetud uuendustele mõisa põllupidamises ja saavutab uue suure tõusu 40-ndate ja 50-ndate aastate talurahva revolutsioonilises liikumises, mille omakordseks tulemuseks olid uued balti parunite ja vene tsaarivalitsuse poolt väljaantud 1849.aasta Liivimaa ja 1856.aasta Eestimaa talurahvaseadused. Seega ei suutnud talurahvas end vabastada "altpoolt", revolutsioonilise võitluse teel, vaid pidi leppima "ülaltpoolt" antud reformidega.

Teatavasti jäigi kogu tsaari-Venemaal, selle hulgas ka Balti provintsides, talurahva maaküsimus lahendamata kuni leninliku maadekreedini 1917.a.

Käesoleva töö ajalised raamid piirduvad XIX sajandi esimese poolega, kuid on ka paratamatuid liikumisi varasemasse ja hilisemasse aega, seda aga ainult

käsitletavate küsimuste huvides.

Geograafilisteks piirideks on Kursi kihelkond, kuid ka siin on paratamatu piiride laiendamine, sest ühtki maakohta ei saa vaadelda isoleeritult tema ümbrusest, käesoleval juhul väljaspool sündmuste ja olukordade arengut kogu Venemaal ja Eesti- ja Liivimaal eriti.

Samuti ei tähenda see, et üldise šablooni järgi saaks kirjutada erinevate maakohtade ajalugu - ka Kursi kihelkonnal on omad iseärasused ja erinevad arengujooned, mis ei jõhtu alati üldise arengujoonega.

Ülesanne on, vaatamata viimastel aastatel feodaalkorra kohta ilmunud Nõukogude Eesti ajaloolaste põhjalikele monograafilistele töödele, küllaltki raske, sest Kursi kihelkond on jäänud kõikide ajalooliste töödest täiesti välja, keegi pole selle kihelkonna ajalugu pikemas lõikes senini uurinud.

Autor " tuulutas " läbi kõik trükitud materjalid, millistest võis oodata märkuste leidmist Kursi kohta - kahjuks leidus neid äärmiselt vähe ja sellepärast tuleb käesolevat tööd võtta kui esimest katset anda esialgne ülevaade pärisorjuse ajast Kursi kihelkonnas.

Miks on siis Kursi nimi meie ajaloolases kirjanduses enamasti välja jäänud ? Põhjused võiksid meie arvates olla järgmised: 1) Kursist pole peale H. Kruusi võrsunud ühtegi ajaloolast, ei ühtegi kirjanikku, teadlast ega silmapaistvamat ühiskonnategelast.

Ainult A.W. Hupel töötas omalajal Kursi naabruses Põltsamaal ja käies Tartus pidi ta sääst vähemalt läbigi sõitma. Temalt ongi pärit hinnatavat faktilist ja statistilist materjali Kursi

mõisate kohta. Täiseks tegeles Kursi kihelkonna ajaloo üksikute küsimuste uurimisega Hans Kruus, kes on pärit Kursist ja kirjutas 1933.aastal artikli lubjapõletamisest Pedja jõe kallastel. 2)Kursi on kõrvale jäänud suurtest ajaloolistest sündmustest, osalt juba oma asendi tõttu, kuna ta asub suurematest teedest eemal ja ka riigi piiridest kaugemal. Pole ühtegi usaldusväärset teadet, et selles kihelkonnas oleks kunagi toimunud suuremaid lahinguid vällsvallutajatega. 3) Me ei näe Kursi ajaloos ka talurhava ülestõuse, isegi mõisa hooned jäid sajandite jooksul kohapealse talurahva poolt puutumata, ainult A.W. Hupelil on möödaminev lause Puurmani mõisa kohta, et "mõis põletati maani maha rahututel aegadel".[1]

Kursist on isegi rahvalaule väga vähe kirja pandud, M.J. Eiseni kogud on ~~kõ~~ Kursi osas peaaegu tühjad.

See metsade ja soode keskel "valkselt" elanud kihelkond pole aga kaugeltki vähe huvi pakkuv maakohtsest siin olid eramõisad kõrvuti Tartu linnamõisa ja kirikumõisaga, juba see peaks feodaalaja uurijale pakkuma huvi jälgimiseks, kuidas see avaldus kõrvutielavate talupoegade teokoormistes ja elus.

Vaja oleks uurida Kursi asustuse ajalugu, varasemat ajalugu, maaviljelust, talude jõukuse astet, talurahva sotsiaalsete kihtide sisevõitlust - kuid praegu on nenküsimuste kohta veel vähe materjali kogutud.

---

[1] A.W.Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Erster Band, Riga 1774, lk.268.

Töö jaguneb kolme peatükki.

Esimeses peatükis võetakse kokku materjalid Kursi varasema ajaloo kohta. Nendest näeme, et Kursi kihelkond on käinud suhteliselt rohkemate valitsuste alt läbi kui mõni teine kihelkond.

Teine peatükk moodustab töö põhiosa ja käneleb arhiivimaterjalide põhjal talurahva jagunemisest sotsiaalselt erinevatesse kihtidesse.

Kolmas peatükk käsitab rahvatraditsiooni põhjal Kursi kihelkonna talurahva mitmesuguste kihtide olukorda ajaliselt laiemas ulatuses. Rahvatraditsioon oli ainukeseks allikaks talurahva elu- ja töötingimuste valgustamisel, sest muid andmeid selle kohta ei olnud. Rahvatraditsiooni ei kasutanud me ära täies ulatuses, kuna selles esines subjektiivseid hinnanguid. Samas peatükis on toodud ära ka rahva elu mõistmist täiendav küsimus lubjapõletamisest Pedja jõe rajoonis.

K i r j a n d u s j a a l l i k a d

Kirjanduse loetelus toodud töö"d aitasid kõik suuremal või vähemal määral tööle kaasa.

Balti-saksa ajaloolaste töödest kasutati kõige rohkem A.W. Hupeli siinviidatud töö I ja III köidet.[1] Hupel kiidab mõisnike hoolsust, kuid ei lähe täiesti mööda ka talurahva hädadest. Talurahva kihistumise kohta leidub seal mõndagi objektiivset seisukohta. Pärisorjust peab Hupel ainuõigeks ühiskondlikuks korraks, talurahva elu tulevat ainult feodaalkorra raames veidi parandada.

---

[1] A.W.Hupel, Topographische Nachrichten von Lief-und Ehstland, I-III B-d, Riga 1774-1782.

Adolf Agthe on juba demokraatlikematel seisukohtadel. Tema tööst " Maatööliste tekkimine ja olukord Liivimaal " on võetud sulaste olukorda valgustav katkend. Agthe kritiseeris teravalt 18o4.a. talurahvaseadust ja talurahva olukorda.[1]

J.Chr. Petri ("Eestimaa ja eestlased ")[2] on teravalt feodaalkorra vastu ja nõuab feodaalkorra hävitamist.

" Eestlane ja tema isand "[3] on algusest lõ"puni huvitav ja progressiivne raamat kogu eesti ajaloo, eriti aga XIX sajandi talupoegade teoorjuse kohta.

Teravalt paljastasid 1816. a. ja 1819. a. talurahvaseaduste olemust dekabristid. Slavofiil J.F. Samarin pühendas oma töödes suurt tähelepanu Baltimaadele. Ta arvustas balti mõisnike agraarpoliitikat ja pärisorjust reas oma töödes.

Eesti valgustajatest on eriti silmapaistev talurahva huvide kaitsja Fr.R. Kreutzwald, kes ajakirjas " Inland " ja reas kirjutistes mujal avaldas paljusid progressiivseid seisukohti talurahvaküsimuses.[4]

Kodanliku aja ajaloolaste töid kasutasime ainult koguteoste " Tartumaa " , " Eestimaa, rahvas ja kultuur " kaudu, millele vastaval kohal ka viidatakse.

---

1 Adolf Agthe, Ursprung und Lage der Landardeite r In Livland, Tübingen 19o9.

2 J.Chr. Petri, Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland, Bd. I, Gothe 18o2.

3 Eestlane ja tema isand - Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal-Kirjutanud keegi, kes pole eestlane ega tema isand,Tallinn 1959.

4. Fr.R.Kreutzwald 18o3-1882 (album),Tallinn 1953.

Kodanliku Eesti ajaloolased ei näinud ajaloo arengus seaduspärast, inimeste tootmistegevusest tulenevat protsessi, vaid enamasti lükkisid ritta seostamata fakte.

Heaks erandiks on siin mitte-ajaloolase Jaan Kärneri "Talurahva vabastamine Eestimaal", mis käsitleb küllalt üksikasjaliselt talurahva-seaduste tekkimise käiku, kuid käsitleb talurahvast põhiliselt veel sotsiaalse tervikuna (lk. 68-ndal on möödaminnes juttu ka vabadikest).[1]

Hinnatav on N.Köstneri töö maaproletariaadi tekkimise kohta.[2] Köstneril on talurahvas juba kihistunud peremeesteks ja sulasteks ja ta näitab, et viimastest tekibki maaproletariaat.

Kvalitatiivselt erinevad on nõukogude ajaloolaste feodalismi formatsiooni kohta käivad tööd, mis kõik on marksistlik-leninliku ajaloomõistmise vaimus, allikmaterjalide alusel tehtud tõsised tööd ja olid käesoleva töö põhimaterjalideks. Eriti tõstkem välja J.Konksu,[3] J.Kahki[4] ja A.Traadi[5] töid, ehkki needki ei anna otseselt andmeid Kursi kihelkonna kohta.

Üldajaloolistest teostest olid kasutatavad "Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I köide " ja "Eesti NSV ajaloo lugemik", I köide, mille kaudu toimus talurahvaseaduste võrdlemine, mõningate märkuste kasutamine Kursi kihelkonna kohta jne.

---

1 Jaan Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal,Tallinnas 1918.a.

2 N.Köstner, Teoorjuse langemine ja maa proletariaadi tekkimine Liivimaal, Tartu 1927.

3 Jaan Konks, Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1.aastakümnel, Tartu 1960.

4 J.Kahk, Rahutused ja reformid, Tallinn 1961.

5 A.Traat, Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Dissertatsioon juriidiliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu 1955 (säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus);

Töö ideoloogiliseks juhendajaks olid esmajoones V.I. Lenini teosed[1], milliseid on otseselt vähe viidatud, kuid sagedasti kasutatud.

Põhiline materjal talurahva kihistumise küsimuse lahendamiseks asub Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (edaspidi RAKA) Liivimaa revisjonilehtede kollektsioonis. Kursi kihelkonna kohta on siin revisjonilehed 1811.aastast, 1816.aastast, 1826.a-st, 1834.a-st, 1850.a-st ja 1858.a-st. Kokku on kasutatud kahtekümmend revisjonilehtede kogu.

Revisjonilehed võimaldasid selgusele jõuda reas küsimustes: mõisate, külade ja talude arvus, rahvaarvu juurdekasvus, jagunemises erinavatesse kihtidesse, taluperemeeste vahetuvuse, põgenemise, nekrutiteks mineku jne. kohta. Samuti on revisjonilehtedes näha talude likvideerumine, uute talude tekkimine ja teisi küsimusi. Revisjonilehed näitavad ka sotsiaalsete kihtide liikuvust, ühtede arvulist suurenemist ja teiste vähenemist - s.o. diferentseerumise süvenemise konkreetset käiku.

Revisjonilehed ei vasta aga kaugeltki mitte kõikidele meid huvitavatele küsimustele talurahva elus - kõigepealt ei näita nad põhjusi, mis tingisid ja süvendasid talurahva kihistumist. Siin tulevad appi juba teised materjalid, nagu kohtutoimikud, kirjavahetus jne. Neid aga Kursi kohta kasutada ei saanud.

Üheks allikaks oli ka ajakirjandus. Kahjuks aga O.W. Masingu "Maarahva - Näddali Leht" toob Kursi

---

[1] V.I.Lenin, Kapitalismi arenemine Venemaal, Teosed 3.kd., Tallinn 1950.
V.I.Lenin, Töölispartei ja talurahvas, T.4.kd., Tallinn 1950, lk.377-384.

kohta väga vähe teateid, ainult paar hobusevarguse ja kirikuellu puutuvat lühisõnumit (Walle "Wagadus", Wargus Kursi kihelkonnas", 1823.aastast).[1]

Kaasaja ajakirjanduses on ainult endise Põltsamaa rajooni ajalehe "Kiir" veergudel ilmunud õpetaja - pensionär H.Magnuse kirjutisi Kursi kihelkonna ajaloo kohta. Nendest kasutasime artiklit "Kursi ja Puurmani, Minevikupilte."[2] Lubjapõletamise kohta andis täiendavaid andmeid ajaleht "Edasi".[3]

---

1 "Maarahva Nâddala-Leht", 1823, nr.7, lk.49-50.
2 "Kiir" , 1961, nr.44 (549).
3 "Edasi" , 1960, nr.201.

I

K u r s i k i h e l k o n n a v a n e m a s t a j a l o o s t

Kursi, vanasti ka Puurmani (saksa k. Talkhof[1]) kihelkond asus põhiliselt tänapäeva Jõgeva ja Tartu rajoonide maa-aladel, vastu endist Põltsamaa rajooni, ulatudes võrdlemisi kitsa ja pika ribana Jõgeva-Põltsamaa maanteelt põhjas kuni peaaegu Emajõeni lõunas. Kihelkonna piirid puutusid kokku endiste Põltsamaa, Puhja, Äksi, Palamuse ja Laiuse kihelkondadega. Suurim pikkus põhjast lõunasse oli 32 km, laius 14,2 km, piiri pikkus 80 km.

Endistest valdadest kuulusid Kursi kihelkonda Härjanurme, Puurmani ja umbes pool Laeva vallast.[2]

1922.a. elas Kursi kihelkonnas ligikaudu 3100 inimest, tihedusega 15,1 inimest 1 km^2-l, seega oli Kursi üks hõredamini asustatud alasid Eestis (kui metsad ja kõlbmatud maad välja arvata - siis 25,3 inimest 1 km^2-l).

Külasid on praegu nendes piirides 23.

Härjanurmes: 1)Jõune, 2)Härjanurme, 3)Rehemaa, 4)Kurukase, 5)Kaatvere, 6)Pööraküla.

Puurmanis: 1)Ruupa, 2)Kunila, 3)Mäända, 4)Tammiku, 5)Tõrve, 6)Kirikuvalla, 7)Rootsiküla, 8)Ojaküla, 9)Pikknurme, 10)Saduküla, 11)Altnurga, 12)Laasme.

---

[1] E.Varep, C.G.Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839. aastal, Tallinn 1957, lk.85.

[2] Tartumaa, Maateadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus, Tartu 1925, lk.204 ja edasi.

Laevas: 1)Laeva, 2)Ajaküla, 3)Keskküla, 4)Metsanurga, 5)Väänikvere.

Mõisaid oli 8 - peamõisaid 5, karjamõisaid 3. Eramõisaid 3 - Puurmani, Härjanurme ja Laeva. Kirikumõisaid 1 - Kursi kirikumõis, Tartu linnamõis - Saduküla.

Talusid oli 1922.a. 330, neist kuni 1ha - 2, 1 - 15 ha - 50, 15 - 60 ha - 203, 60 - 250 ha - 15. Neist ostutalusid 113, renditalusid 207.

Kursi kihelkond on lausmaa. Huvitava moodustisena esineb läänepoolsel sootasandikul, vastu Põltsamaa piiri, nn. "peenar", see on pealt umbes 8 m laiune, ümbrusest kuni 3 m kõrgem liivavall. "Peenar" näib tekkelliselt olevat endise järve rannavall. Tammiku, Rootsiküla ja Laeva ümbruses esineb rohkesti paerahku, eriti head paasi leidub Puurmanis Tõrve külas.

Kursi kihelkond on põliste metsade, laialdaste soode ja madalate niitude maa. Suuremad sood ja kõrgrabad asuvad läänes ja lõunas, lõunast algab ka madal Emajõe luht. Suuremad metsad on Laevas ja kihelkonna põhjaosas. Elamud, külad on rühmitunud peaasjalikult jõgede kallastele, kõrgematele kohtadele ja paiknevad ka hajaküladena.

Ajalooline tagasivaade.

Vanemal kiviajal oli Puurmani ümbrus kuni 50 m paksuse jääkihi all. Keskmisel kiviajal (12000 kuni 5000 a.e.m.a.) oli Kursi kihelkonna

lôunaosa mannerjää sulamisest tekkinud Vôrtsjärve osa. Nooremal kiviajal (5000 - 1500 a.e.m.a.) ilmusid esimesed inimesed Pedja jôe kallastele. Seega on Utsali küla kauni männimetsaga kaetud kingud (Palgissaare, Vôlviksaare, Varessaar, Ristsaar jt.) olnud kord Vôrtsjärve saared - nii arvab kohalik rahvas. Laeva inimesed nimetavad "peenraks" nimetatud liivavalli Karl XII sôjateeks.[1]

Endise Madise talu maa-alal asub 7-8 m kôrgune ja umbes 200 m laiune Madisemägi. Mägi on muinsuskaitse all olev linnuse koht 1. aastatuhandest m.a.j. Mäe Jaani-antsu kruusaaugus on kiviaja asula koht, mis samuti on muinsuskaitse all.

Teadaolev vanim arheoloogiline kaevamine kihelkonnas toimus Pikknurmes 1879.aastal Tônsu talu maa-alal. Leiti üle kümne haua, mille vanus on senini selgitamata. Hilisemal arheoloogilistel kaevamistel avastati kiviaja asula Jôune külas, Tiidu vesiveski lähedal. Sealt leiti ôigeseljalise kivikirve tükk, varem on samast leitud silmaga kivikirves. Kiviaja leide on veel Kaave jôest, Tammiku küla kohalt, Pedja jôe ülemjooksult.

Nende leidude alusel arvab prof. H.Moora,et Pedja jôe kaldad olid nooremal kiviajal tihedasti asustatud ja jôge kasutati liiklemiseks.[2]

1.ja 2. H.Magnus, Kursi ja Puurmani. Minevikupilte, Pôltsamaa rajooni ajaleht "Kiir" nr.44, 1962.a.

Praegune Pedja jõgi on oma keskjooksul liiga madal, suveti ulatuvad rändrahnud kohati veest välja. Kui arvestada, et Pedja jõe suudmeala asus nooremal kiviajal Puurmani kohal, siis võis jõgi olla palju veerikkam, laiem ja sügavam.

1938. a. veebruaris leiti Kunila külas, Mäe-Jaanitsa talu lähedalt kruusavõtjate poolt 1,5 - 2 jala sügavusel inimluustik koos venekujulise kivikirvega. Põhjalikke uurimistöid alustati seal 1948.a. suvel Lembit Jaanitsa juhendamisel. Leiti kaks noorema kiviaja hauda. Haua ümbruses oleva tuhalaigu mõõtmete järgi võidi oletada, et inimesed olid elanud seal pikemat aega. Tuha all olid 1o-2o cm läbimõõduga kivid. Kokku saadi sealt üle 3o leiu, neist olid tähtsamad: tulekivilaast, savinõu tükk, inimluustik, loomaluud, kivitalb, kodusea pealuu, venekujuline kivikirves, metssea kihv ning hambad, ihumiskivi, pronksnõel jne. Asula makett asub Tartu Linna Muuseumis (Oru tn. 2).

Rauaaja lõpp on Kursis esitatud kivikalmetega Kaatvere ja Jõune külades.

Nimetagem veel seni ajalt määramatuid kinnismuistiseid: ohvrikivid Jõune küla Reinu talu ja Laeva küla Kopa talu maadel, matusepaiku Pikknurme küla Tõnsu talu maal, ristpeaga nõelu, rootsi rahasid, hoburaudsõlge ja pannalt, hõbekaelarahade osi jt. leide Pikknurmest.

Edasised teated Kursi (varem Kurs) asulate tekkimise ja üldse varasema mineviku kohta on napid

ja tumedad. Territoriaalse jaotuse järgi kuulus Kursi XIII sajandil Mõhu maakonda. 1224. a. toimunud maade jagamisel piiskopi ja ordu vahel jäi Kursi kihelkond ordule, kes sinna oma komtuurkonna asutas.[1]

Komtuurkonna paigutamist Kursi väheasustatud maaalale tingisid piiskopi ja ordu vahel tekkinud piiritülid. Jüriöö ülestõusu ajal 1343.a., kui Saare-Lääne piiskopi ja Taani kuninga väed purustati rahvamaleva poolt, palusid orjastajad abi Liivi ordult. Rahva ülestõusu mahasurujana mainitakse Hoeneke kroonikas ka Kursi komtuur Johan de Wittet, kes koos teiste Järva teenijatega tungisid Ravila külla ja tapsid 3oo eestlast. Talkhofi ordulossi mainitaksegi esimest korda 1343.aastal. 1411.aastal vahetas ordu Kärkna kloostriga maid, kusjuures Talkhofi orduloss jäi ordule ühes selle juurde kuuluva mõisaga.[2] Kärkna klooster saab ka "Leme" kiriku "Lemestvere" kihelkonnas Põltsamaa piirkonnas ning mõned külad Laiusel. "Lemestvere" kihelkonna alla kuulus osaliselt ka Kursi kihelkond ning arvatavasti ka "Lemestvere" kirik. Viimane näib olevat sama, mis Talkhofi lossist kirdes asub. Kirik, mida nimetati "Väike-Maarja" kirikuks, seisis tol ajal varemeis."Lemestveres" (s.p.Kursis) oli juba 1411.aastal jutlustajaks üks Kärkna kloostrivend. Peale selle oli ordul komtuurkonnas veel üks kirik, arvatavasti Puurmani mõisas, kus 1627.a. säilinud teadete järgi

---

[1] Komtuur oli ordu ametnik, kelle käes oli kõrgem kohtualane, poliitiline ja sõjaline võim.

[2] Tartumaa, lk. 2o6.

üht endist Elisabethi kirikut tol ajal viljaaidaks kasutatud.

Eespool nimetatud " Väike-Maarja " kirikust on ümberehituste ja paranduste teel kujunenud praegune Kursi kirik. Kursi nimetus on tekkinud ühest sellenimelisest mõisaomanikust. XVII sajandi algul seisis kirik varemeis, samuti puudus kirikuõpetaja. Uus kirikuhoone valmis 1648.a. Teade 1680-ndast aastast räägib, et Kursi kujunes nagu Äksi abikirikuks, kuigi tal oma kirikumaa oli, sest Äksist käinud iga kolme nädala tagant jutlustaja Kursi kirikus. 1683.a.saanud Kursi oma kirikuõpetaja ja eraldunud täielikult Äksist. 1647.a. " kirikukatsumise " protokoll räägib, et paljud talupojad on osanud sellekohasel katsel kirikupalvet lugeda.

Liivi sõja ajal sai Tartumaa tublisti kannatada sõjatallermaana. Paljud külad jäid tühjaks või põlesid maha. Inimesi oli palju hukka saanud, põllud söötis või võsaga kaetud.

Poola-Rootsi sõjas läks Tartu linn ja maakond 1600. a. Rootsi valduse alla, 1602. a. Poola valduse alla. Algasid rasked ajad uute vallutajate võimu all. 1602-1603.a. tabavad Tartumaad suur katk ja nälg, mis jällegi palju ohvreid nõudis. Lõplikult jäi Tartumaa rootsi alla Gustav Adolfi valitsemise ajal , mil Altmargi rahuga 1629.a. see ka kinnitati.

Rootsi valduse all halvenes talupoegade olukord järsult -

kahe vallutaja, mõisnike ja rootsi kroonu teenimine kurnas talupojad täielikult välja. Rootsi aadlirlik pigistas Balti provintsidest igal aastal üha suuremaid tulusid välja, eriti talupoegade maksustamisega. Sageli korraldati maarevisjone, iga revisjoniga tulemusena kasvas arvestatavate adramaade arv ja järelikult ka mõisakoormiste ja riigimaksude kogusumma. Rootsi ajal läksid suured maavaldused mõisnike kätte. Talupojad pärisorjastatakse lõplikult, Liivimaa aadlile aga anti suured privileegid (nn. balti erikord).[1] Talupoegade lepitamatu viha avaldus paljudes kohtades aktiivsetes väljaastumistes.

Põhjasõja sündmused puudutasid ka Kursi kihelkonda, sest rootsi väed olid Kursi külje all, Laiusel talvekorteris. 1705 - 1708.aastatel käis sõda vahetult Tartumaal. Põhjasõja tulemusena ühendati Eesti ala 1710.aastal Venemaaga. Balti provintsidele oli see suure progressiivse tähtsusega pööre - eesti rahvas vabanes Rootsi aadlirüigi ja šljahta-Poola kolonisatsiooni ikke alt, loodi tingimused majanduse taastamiseks ja edasiarendamiseks, eesti majandus sai ülevenemaalise turu lahutamatuks osaks, mis kiirendas kapitalistlike suhete tärkamist. Saabus pikk rahuaeg.

1786.a. ühendati Laiuse, Palamuse ja Kursi Viljandi maakonnaga, kuid 1804.a. on nad tagasi Tartu maakonna koosseisus.

---

[1] Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I köide, Tallinn 1955, lk.323 ja 334.

Kursi kihelkonna mõisad.

P u u r m a n i mõis oli ordu ajal komtuuri asupaigaks. Poola valduse ajal liideti ta Tartu majandusmõisatega, rootsi valduse ajal Raadi riigimõisaga. Sel ajal varustas Puurmani mõis Tartu linna ehituslubjaga. Talupoegade orjusekoormiste seas oli lubjapõletamine ning vedu esimesel kohal. Endistest mõisa põldudest oli siis umbes 2/3 metsa täis kasvanud. Teised Kursi kihelkonna mõisad olid Puurmani küljest eraldamata. Eraldamine algas XVII saj. 1645.a. annetab kuninganna Kristiina mõisa pärastisele kindralmajor Chr. von Buhrmeistrile, kelle järgi mõis ka " Talkhofist " " Puurmaniks " muutub. Buhrmeistri järele saab mõis tema tütrepojale Güntersbergile, kelle pärijate käest ta redutseeritakse, kuid edasi rendile jäetakse. 1712. a. antakse mõis endisele omanikule tagasi. Naispärijate kaudu omandab samal ajal mõisa krahv Mannteuffelite perekond, kelle kätte mõis jääb kuni nõukogude korrani 1918 .a.

A.W. Hupel kirjutas 1774.a. Puurmani mõisa kohta järgmist : ..."Puurmani mõisamajad pole midagi lossisarnast. Harilikul viisil ehitatud puust elumaja ümber seisavad majapidamis-kõrvalhooned, samuti enamasti puust, sümmeetrilises korras.

Puurmani mõisas oli sissekäigu juures keskmise suurusega torn, kirikutorni sarnane ja kellaga varustatud. Juba siis oli mõisal suure jõe ääres ilus aed, mida tuleb kogu maal pidada õigusega üheks esimeseks. Seda oli praeguse omaniku vanaisa krahv Mannteuffel teinud." Ja Hupel kiidab edaspidi kõigiti Mannteuffelit: "Hoolsuse ja heade korraldustega muutis ta mõisa ümber, ostis kokku palju

mõisaid, muutis järkjärgult üheks rikkamaks kogu maal, tegi kõike hea maitsega ja lõi kahest mõisast 39 adramaa suuruse, silmapaistva kapitaliga majoraatmõisa, mida pärast tema surma veelgi palju suurendati ... Mõis purustati maatasa rahututel aegadel.

Mõis paikneb hästi laia oja (Pedja jõe K.N.) kaldal. Tal on niisked põllud, palju heinamaid, 2 veskit, talvel hästi tulutoovaid kõrtse. Klaasivabrik on seisma jäänud.

Puurmani mõisale kuulus 1771.a. 574 talumeest ja 594 naist (koos Härjanurmega, sest 1811.a. revisjoniandmed näitavad Puurmani kohta hoopis väiksemaid arve K.N.)." [1]

Puurmani praegune loss ehitati 189o-ndates aastates.

"Kogu kihelkond (Kirchspiel) on metsade keskel, tal on palju soid, ainult väikesed külad, ... madalad põllud, milledel vili sageli äpardub, siis otsivad sealsed talupojad ülespidamist ja teenistust loomakasvatusest, rikkalikest heinamaadest, lubjapõletamisest, millele nad kohe Tartust ostjaid leiavad ja ka metsast küttepuude, palkide, laudade, süte ja tuha müümise teel lähedasele klaasivabrikule.[2] See Hupeli kirjeldus käib kõigepealt Puurmani ja Kursi mõisate kohta.

K u r s i (saksa k. Klein St. Marienkirche) kirikumõisast kirjutab Hupel, et Kursi kui Marienkirche olla tundmatu."Kursi kirikumõisal on 6 oma talu, kelledest ainult 3-el talumaadel elaval perel teokohustus on, ülejäänud 3 elavad pastoraadi mõisamaadel ja on sellepärast maksudest vabad." [3]

---

1 A.W.Hupel, Topographische Nachrichten von Lief-und Ehstland, Erster Band, Riga 1774, lk. 268-27o.
2 Sama, III köide, lk. 247.
3 Samas, lk.248.

Härjanurme (saksa k. Herjanorm) asub Puurmanist 13 km põhja pool, kümne km kaugusel Jõgevalt. Rootsi ajal omandas mõisa Tartu asevalitseja Jobst Taube, hiljemini sai ta jälle riigimõisaks, 1645.a. kuulus Härjanurme jälle Puurmani mõisa külge.

Saduküla (saksa k. Saddoküll) - 15 km Jõgevalt edelasse, oli Tartu linna mõis. Ta anti linnale 1639.a. tasuks Voldi (Tabivere) mõisa eest, mis linnalt ära võeti ja endisele omanikule tagastati.

Laeva mõis - 20 km Puurmanist lõunas. 1641.a. saadik Ivan Bagge käes, kellelt ta hiljem L/gelstrõm ostis ja kelle kätte jäi ta 1920.aastani.

Oma töö III köites toob A.W. Hupel Puurmani kihelkonna mõisate suuruse tabeli:[1]

Tabel 1.

Mõisa nimi	Omanik	Adramaad		
		1688	1750	1761
Pastoraat Kursi	Praost Seefels	1/2	1/2	1/2
Puurmani koos Härjanurmega	Kaardiväe vahtmeister G.A. krahv von Mannteuffel	17 1/2	17 1/2	18
Saduküla	Kammerhärra parun V.Igelstrohm	4 1/2	4 1/3	3 3/4

[1] A.W. Hupel , Topographische Nachrichten, III kd., lk. 247.

II

T a l u r a h v a k i h i s t u m i n e K u r s i k i h e l k o n n a s XIX saj. I poolel

1. Meetodist.

Talurahvas oli XIX sajandi alguseks kihistunud sotsiaalselt ebavõrdseteks gruppideks ehk rühmadeks. Selgesti eralduvad kolm põhirühma: taluperemehed, sulased ja tüdrukud ning vabadikud ehk popsid. Eraldi rühma moodustavad mõisateenijad.

Liivimaa kubermangus jagunesid talud mõisale tehtavate teopäevade järgi 6-päeva, 4-päeva ja 3-päeva taludeks. Väiksemaid, 2-päeva talusid kutsuti juba vabadiku- ehk popsitaludeks.

Kursi kihelkonna kohta oli kasutada ainult Kursi kirikumõisa vakuraamatud 1826.a. ja 1861.aastatest, kus 6-päeva talusid ei esine, kuid 4,5-päeva talud olid tavalised.

Et maa, kui põhimine tootmisvahend, kuulus mõisnikule, siis ekspluateeris mõisnik kogu talurahvast ja rõhuv enamik talurahvast elas suures viletsuses, kuid taluperemeeste hulgas leidus ka üksikuid jõukamaid inimesi - nii oli Ässa talul 7 hobust ja 16 sarvlooma (vt. Kursi kirikumõis), Kopa taluloli 4 hobust ja 13 sarvlooma jne.

S u l a s t e ja t ü d r u k u t e arv oli talurahva hulgas küllaltki suur, Kursis peremeestega peaaegu võrdselt, mõnes mõisapiirkonnas rohkem, teises vähem.

Tavaliselt talu peremees ise mõisas teol ei

käinud - seda tegid tema eest sulased ja tüdrukud. Suuremate külvipindadega taludes oli kaks sulast ja kaks valmu (tüdruk või poiss, keda ei arvestatud veel täiejõulise tööinimesena). Peale teosulaste ja -tüdrukute olid taludes veel oma põldude harimiseks eraldi sulased ja tüdrukud, mistõttu mõnedes taludes näeme isegi nelja sulast.

Taluperemehe omad vennad ja õed ja nooremad pojad ja tütred kuulusid samuti talupere koosseisu talusulaste ja valmudena ja moodustasid koos suurpere.

Küllaltki suure ja üha kasvava rühmitise Kursi külades moodustasid v a b a d i k u d ehk p o p s i d , ehkki nad revisjonilehtedes selle nime all alati ei esine. Vabadikud elasid nii mõisa- kui talumaadel. Viimasel juhul elasid nad ka peremehega ühises talumajas. Kursis elas vabadikke ka mõisamaadel. Vabadikud saab jagada 3 gruppi: 1)maata, iseseisva majapidamiseta ja kindlat elukohta mitteomavad vabadikud, 2)iseseisva majapidamisega ja väikest maalapikest omavad pärandatava vabadikukoha pidajad, 3)nn. manukad ehk kodakondsed (Einwohner - elanik), kes teenisid sulase või tüdrukuna talus pikemat aega ja said selle eest kasutamiseks tüki maad.[1]

Piirjoon vabadike ja teenijate vahel on väga suhteline. Näiteks nimetati meest, kes oli taluperemehe alatises teenistuses - sulaseks,

---

[1] J.Ulbopuu, Talurahva sotsiaalne kihistumine Urvaste kihelkonnas XIX saj. esimesel poolel, Tartu 1961, Diplomitöö, lk. 42. (Asub TRÜ NSVL Ajalookateedris).

kuid tema käsitööst elatuvat naist vabadikuks.[1] Edaspidi kõik elanikud, kellele pole revisjonilehtedes märgitud juurde kindlasse rühmitusse kuuluvust, on märgitud manukatena. Kursi kihelkonnas tarvitati siiski rohkem mõistet "majalised" või kasutati veelgi laiemat üldnimetust -"popsid".

Omapäraseks sotsiaalseks kujuks Eesti- ja Liivimaa taludes , samuti ka Kursis oli k a s u l a p s ehk k a s v a n d i k . Kui taluperemees majanduslikult laostus, siis ajas mõisnik ta talust välja - peremehest sai sulane või vabadik, kuna tema lapsed paigutati taludesse laialt kasulastena ehk kasvandikena, kelledest täiskasvanutena said uued sulased ja tüdrukud.

Kursi taludes elas rohkesti ka v õ õ r a s l a p s i . Võõ raslaps oli peremehele lähemalt sugulane või tema naise laps, juhul kui peremees abiellus lastega lesega. Võõraslapsest sai täiskasvanuna mitmel juhul taluperemees.

Edaspidine käsitlus rajaneb RAKA-s leiduvate revisjonilehtede andmetele. Talurahva kihistumist vaatleme mõisate kaupa, iga hingede revisjoni eraldi. Revisjonide puhul tõstetakse välja ainult iseloomulikumaid nähteid.

Tabelid, mida kasutame iga mõisa kohta, pole küll üksikasjus kõige usaldusväärsemad, kuid ülevaatlikkuse saamiseks ja üldistuste tegemiseks saab neid

---

[1] Eesti NSV ajaloo lugemik, I kd., Tallinn 1960, lk. 441.

kasutada. Tabelites on taluelanike jaoks kaks poolt: pererahvas ja sulasrahvas, see on inimesed, kes allusid otseselt või kaudselt esimesele poolele. Pererahva poolele olema kandnud peremehed, nende naised, isad-emad, vennad-õed, peremehe vendade lapsed ja kasulapsed. Sulasrahva hulka kuuluvad - sulased koos oma perekondadega, teenijatüdrukud, majalised, vabadikud ja sanikud(keda võiks ka koos näidata popside nime all), siis veel kerjused, sandid, tüdrukute lapsed ja teised.

Kas selline talurahva kahte üldgruppi jaotamine on õige? Küsimus on valeldav, kuid ligikaudselt on see õige, sest mõisnikul oli teotöövahekord ainult peremehega. Teiste taluinimestega korraldas õigusliikke ja majandusliikke vahekordi seadusandlus, osalt aga taluperemees iseseisvalt. On loomulik, et "pererahva poole" inimesed on peremehele lähedasemad kui väljasttulnud majalised, sulased, karjalapsed jt. ja et esimestel on talus teatud eesõigused teise poole elanike suhtes. Et peremehe isa, kes oli varemalt talus peremeheks, on sattunud vanaduspäevil majaliste nimekirja, oleneb ainult revisjonilehe täitjast ja on ainult vormiline külg. Üldjuhul kuulub isa ikka pererahva hulka.

Tabelite järgi saame kätte kaks teineteisele vastuseatud talupere poolt. See vastseadmine pole absoluutne, sest mõlemal poolel käis omakorda sisemine võitlus. Nii olid mõne peremehe vennad sulaste tasemel, mõni sulane ja vabadik võis ju enesele kätte võidelda parema positsiooni, kuid üldjoontes

oli selline vastandamine õige.

Talupoegade hulgast olid pärit ka m õ i s a - a m e t n i k u d - kupjad, kiltrid, aidamehed, rehepapid jt. Mõisat truult teenivad ametimehed olid ise vabatahtlikult külast lahku löönud ja olid talurahva silmis võrdselt mõisnikega vihatud vaenlased. Mõisaametnike kõrval olid ka m õ i s a t e e n i j a d pärit taludest ja moodustasid omaette sotsiaalse grupeeringu. Nende arv Kursi kihelkonnas mõisates pole XIX sajandi esimesel poolel, võrreldes XVIII saj.lõpuga (1795.a. revisjoni andmetega) kuigi suur. Kui põlluharijatel (peremeestel, sulastel ja paiguti vabadikel) on kas teatud maatükk, mille eest nad tasuvad feodaalrenti (peremehed), või on nad peremeeste teenistuses (sulased), või elavad nad juhuslikust sissetulekust (vabadikud), siis mõisateenijatel ei ole oma maad ja nad ei tegele põlluharimisega. Mõisateenijad on kas mõisnike, maata aadlike või ametnike teenistuses neile kuuluvate pärisorjadena. Seega on mõisateenijad maata talurahva esindajad, kelle arvel maata talurahva protsent kui terviku suhtes kasvab.

2. P u u r m a n i m õ i s .

Vabu inimesi oli 1795.a. 12, 1811.aastaks on neid järele jäänud 1. Kõik teised on Tallinnasse või Viljandisse läinud. Ainuke allesjäänud vaba inimene on "härra major Laurenti poeg tüdruk Evaga" ja on antud Vahi Tooma tallu võõraspojaks.[1]

[1] ENSV RAKA, f. 1805, nim.2, sü. 29-4.

Mõisateenijaid oli 1795.a. 15, 8 nendest on ära läinud, 4 surnud, 1811.a. on neid 4. Alles on jäänud mõisa ülevaataja, tallipoiss, müürsepp ja metsavaht. Kas mõisas enam karja ei ole, et karjatüdrukuid pole? Muidugi on, aga revisjonileht ei jutusta kõigest, ka sellest mitte, kes karja eest hoolitseb, kas ainult abiteolmed taludest või veel keegi teine.

Külasid on kolmel viimasel sajandil olnud Puurmani mõisal 6 (ilsaks Kunila üksiktalud, mida rahvas kutsus ammugi Kunila külaks). Talusid oli 1811.a. 63, 1816.a. 68, 1850.a. 69. Seega talude arv pole peaaegu muutunud - mõne likvideerunu asemele on uus nimetus tulnud, põhiliselt talude poolitamise teel.

Elanike arv on pidevalt tõusnud, mille tõttu on taludes perede ja inimeste arv pidevalt kasvanud.

1 8 1 1 . a. t o i m u s kuues ülevenemaaline maksu- ja sõjaväekohuslaste üleskirjutamine ehk revisjon. Pearahakohuslikud olid ainult mehed, sellepärast ei näidata ka naiste arvu. Järgmistes revisjonides on ka naised kirjas, kuid nende kohta antakse meestest vähem andmeid, mistõttu me ei saa naiste kohta teada, kes ja millal on vahepeal surnud jne.

Talupoegade kohta on tabelisse "Puurmani

mõis 1811.a."[1] kantud kihlstumist kõige enam iseloomustavad momendid. Näeme väga palju sulaseid - 88 inimest, sulaseta on ainult 18 talu. Nähtavasti on sulase mõistesse revisjonipäevil üsna kergekäeliselt suhtutud. Ka 1816.a. on palju sulaseid, hiljem jääb nende arv vähemaks.

Rohkesti on talumaadel saunikudd - 19 inimest. Majalisi on ainult meeste kohta teada ja neid pole kuigi palju. Nähtavasti on majalised enamasti naised, keda pole näidatud - või tuleb siin näha ühtse süsteemi puudumist revisjoni ajal, sest kord on mõnda sotsiaalset kihti kõik revisjonilahtrid täis, järgmisel aga väga tagasihoidlikult. Ei saa uskuda selliseid hüppeid, küll aga selsukohtade muutumist talurahva üleskirjutamisel. Kerjuseid ja sante on näidatud 10 inimest. Paistab silma nekrutiks võtmise sage esinemine - 6 juhul. Nagu näha, võetakse nekrutiks esmajoones sulaseid või nende poegi. Nii siis nende kanda on tööraskused taludes ja mõisas ja nemad peavad ka isamaad kaitsma.

1 8 1 6 . a. r e v i s j o n i s

on pärast talusid näidatud käsitöölised, mõisa ametimehed, kes aga mõisas ei ela ja vabadikud. Nende hilgas on kaks kangrute perekonda, sulus põlluvaht, metsnik, metsavaht, neli vabadikku -

---

[1] Tabelite lugemise kohta: 1) peremeest tähistav kriipsuke on 1. lahtris eespool, kui temal on punkt järel, siis on peremees endine, kui ei - siis on peremees vahetunud; 2) perenaine on lahtris tagapool.

13 hinge ja 4 saunikuperet - 23 hinge, peale selle 6 soldatinaist oma lastega. Kas vabadikud elavad talumaal saunahütis, talumajades, mõisamaal, eraldi külamaal - sellele ei saa vastust anda. Arvata võib, et nad elasid Puurmani mõisas, sest talude juurde neid pole märgitud.

Puurmani mõisa omanikule krahv Mannteuffellile kuulusid peale Puurmani veel Jõgeva, Härjanurme, Pakaste, Suure-Rõngu, Saare, Jõe, Kudina, Ranna ja Halliku mõisad ning Rombergi, Stahlenhofi ja Westerottemi mõisad Riia maakonnas. Tema käes oli rendil Kurista mõis ühes Viruvere ja Kaave karjamõisatega. Tartus oli krahvil puuhoov, saeveski ja suur maja raekoja kõrval, teine maja oli Tallinnas Toompeal. Hiljem kuulus krahvile veel aurik, rida lubjaahje, klaasivabrik, "tellisetehaseid" ("savikuure"), viinavabrikuid jt. tuluallikaid.

Painkülas oli krahvil vasesepikoda. 1816.a. oli Painkülas 3 peret vaseseppi (Kupferhammer). See vasetööstus kasvab ning laieneb ja seal on 1850.a. tööl juba üle saja inimese.

1816.a. revisjoni ajaks oli peremeeste vahetus teiste hulgas ka Junsi (tabelis nr.56), Kirna (nr.57), Kirna (nr.58) ja Jaani (nr.59) taludes. Meid huvitab nende peremeeste vahetus eriti sellepärast, et need talud asuvad üksteise kõrval, Emajõe luhal. Miks peremehed siin kõik üksteise järel talust pidid lahkuma-jääb kahjuks vastamata.

Juurde on tulnud üks uus talu (nr.60). 1811.aastal oli üks Jaani talu, 1816.aastal on kaks Jaani talu. 1811.aastal oli peremehe kõrval poolemees - 1816.aastal on sellest talust saanud kaks omaette talu.

Tabelist näeme teenijatüdrukute suurt tõusu, 68-st talust on 58-l taluteenija.

Pererahvast on 448 inimest, sulasrahvast 481 inimest - seega sulaste arv ei ole veel kuigi palju suurem pererahvast.

Mitmel juhul esineb sulaste ümberpaigutamisi ühest talust teise. Nii on 1816.a. Iisaku talust sulane Andres läinud Ojaküla tallu. Sulaste ümberpaiknemine polnud kaugeltki vabatahtlik, vaid käis mõisa kaudu, kes oli huvitatud tööjõu säilumisest taludes ja tugevndas teatud talusid mõisateenijate, sulaste jt. kaudu.

Kohtume ka talupoegade põgenemisega. Vaadeldava perioodi jooksul ei ole talupoegade põgenemiste arv kuigi suur - vähemalt revisjonilehed seda ei näita. 1796.a. põgenes Mõldre Jüri talust 18-aastane karjapoiss, 1800.a. põgenes Näro Jaani juurest noor sulane ja samal aastal sulane Vahtriko talust.[1] Põgenemiste vähesust ei saa seletada talurahva "hea eluga", vaid sellega, et taluinimesel ei olnud mujalgi parem elu ees ootamas, sellega, et polnud vajalikke algatajaid jne.

Kerjuseid on mõisa piirides 1 perekond nelja lapsega. Kerjuse isa oli juba kerjus, isa surma järele

---

[1] ENSV RAKA, f. 1865, nim.2, sü. 29 - 4, l.15.

on poeg nüüd "kirikukerjuseks" muutunud. Kerjus on hiljuti siitkandist äragi läinud, järele on jäänud naine, 26 aastat mana, $3\frac{1}{2}$ aastase tütre ja 1 aastase pojaga.[1]

Tabel 2.

Sulaste arv taludes:

1 sulane	2 sulast	3 sulast	4 sulast	sulaseta
27 talus	13 t.	7 t.	3 t.	18 t.

Feodaalkorra raskusi näeme ka järgmisest tabellist.

Tabel 3.

Surnute arv eluaastate järgi.
(1811 - 1816)

Kuni 5-aastaseid	6-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70 70-80
7	6	9	4	3	7	8	3 2

Kokku 49

Kõige vanemaks elas 1 naine - 83 eluaastani. Iseloomustav on noores eas, eriti kuni 5-aastaste laste suur surevus. Põhjusid ei olegi vaja lähemalt selgitada. Kuni 20-aastaste surnute arv on 22 ehk 45 % kõigist surnuist.

Kuna revisjon toimus 1812.a. Isamaasõja järgsell aastall, siis vaatleme, kuidas ja kästub sõda Puurmanis. Armeesse on võetud 18 meest. Peale

---

[1] ENSV RAKA, f. 1865, nim. 2, sü. 29-9, l. 23.

selle Maakaitseväkke kolm 16 - 23 - aastast noormeest. 1812-1815.aastatel surnute hulgas on 16 meest, kes surid 20-50 eluaastatel, mis sunnib nendegi hulgast otsima sõjaohvreid.

Otseselt läks 1812.a. Isamaasõtta Puurmani mõisast ligikaudu 40 tööjõulist meest. Sajandi esimesel poolel pole aga kuskil näha sõjainvaliide, on küll sante (Krüppel)- nende hulgast tulebki sõjainvaliide otsida.

Revisjonilehtede järgi on talude arv 1811.aastast alates tublisti kasvanud - 63 talu asemel on juba 68 talu. Tegemist pole siiski viie talu juurdekasvuga viie aasta jooksul, vaid kirjapaneku süsteemiga: 1811.a. on mitmel korral ühe numbri all kaks talu (a,b) - nüüd on talud eraldatud. Arvatavasti on sellega seoses toimunud ka uute maade põldude alla võtmine aletegemise, võsastike väljajuurimise jne. teel. Et Kursi kihelkonnas hariti põlde aletegemise teel veel XIX sajandi alguses, seda tõendavad O.Huhni poolt kohalikelt kirikuõpetajatelt kogutud andmed.[1]

Kas viis lahkulöönud taluperemeest tegid seda omal soovil või talu peremehe või mõisa ettepanekul, kas nad ehitasid ka uued hooned - sellele ei ole võimalik vastata.

Mõned eelmised taluperemehed on ametlikult kantud 1816.a.revisjonis majaliste (Einwohner) hulka. Näiteks Tani talus oli 1811.a. peremeheks 68-aastane Jüri, 1816.a. on 72-aastane Jüri samas talus majaline. Sama käib ka Jõe Antsu kohta.[2]

1 Vt.J.Kahk, Rahutused ja reformid,Tallinn 1961, lk.60.

2 ENSV RAKA, f. 1865, nim.2, sü.29-4, l.2 ja samas, sü.29-9, l.2.

Toodud näited tahavad takistada peremeeste isade kohta püstitatud põhimõtte, et isa on alati pererahva liige, tõestamist - kuid edaspidi on revisjonilehtedes peremehe isa näidatud kohe talupere algul, enne peremeest ja ilma märkuseta "majaline". Meie seisukoha kasuks räägib ka see, et Tani talus on uueks peremeheks hoopis kasulaps.

Kasulastest peremehi esineb ka mujal, teiste revisjonide ajal, kuid märksa vähem kui võõraspoegadest peremehi, mis näitab, et võõraspoeg oli rohkem oma inimene.

1826. aastal

on mõisateenijaid 7 meest ja 5 naist, nendest töövõimelisi 8, teised on lapsed. Millised ametikohad mõisas sellal on? Küsimusele saame ainult osaliselt vastata - need kohad on: karjus, kutsar, 3 teenijatüdrukut ja karjanaine.

"Sulasrahvast" on"pererahvast"tublisti rohkem. Eriti paistab silma kõige madalama kihi - kerjuste - väga suur arv. Kerjuseid on 29 inimest. Kerjus ei sobi aaunikuks ega vabadikuks - ta ei tooda midagi, vaid elab teiste armuandidest - sellepärast ei saadud nende arvu valesti kirja panna. Pilt on masendav - maa ei toida enam inimesi, nad peavad hakkama kerjama. Kõik see kinnitab, et Puurmani mõisasakste üha kasvav luksuslik elu on külarahva täielikult välja kurnanud.

Rohkesti on sulaseid endid (68-st talust on 39 talus kokku 64 sulast - sama palju kui peremehi) ja teenijatüdrukuid (16 talus 19 inimest). See ei näita sugugi talude jõukust, vaid seda, et osal inimestel paremat tööd ega elu kuskilt vo"tta ei olnud.

Madalast elatustasemest köneleb ka nähe, et sulased on enamasti perekonnainimesed: üksikul inimesel on kind-

lasti kergem teist teenida kui tervel perekonnal. On andmeid, et peremees käitus sulastega vahel küllaltki toorelt ja vaenulikult. Mitte naljalt ei jäädud aastateks ja kogu eluks sulaseks, väljarabelemine sulasepõlvest oli peaaegu võimatu. Sulaste poolt uute talude rajamist Puurmanis ei esine. Üldse on tänapäeva kolhoosipered - talud Puurmanis püsinud sajandeid ja uusi talusid peaaegu juurde ei ole tekkinud. Ometi on Puurmanis küllalt maad, mida oleks saanud heal tahtmisel põldudeks kohendada. Linna asumisele oli sulasel tollal veel vara mõelda, ka ametit õppida ei tasunud - sest peaaegu kõik vajaminev valmistati igas kodus ise. Jäid üle haarata kinni sulasekohast, halvemal juhul - minna kerjama.

Talupered on väga lasterikkad, lasteta peresid ei näe üldse. Põhjendada lasterohkust"hea ajaga" oleks vale, kuna see küsimus on keerulisem ja pealegi on taludes mitu peret, peremeest ja vendi ja teisi, kellel on lapsi, siis on arusaadav, et talus kokku on rohkesti lapsi.

Talupered on rahvarikkad: Kirnal elab 49, Matsil 39, Hindrikul 27, Jaagol 24 jne. inimest. See kinnitab kõigepealt seda, et maarahval pole kuhugi ära minna, kuna iga perekond omale maja ehitada ei jõua - tuleb kuskil kobaras koos ulualust jagada ja kõikidel koomale tõmbuda.

Kirna talus on järgmised pered koos:

1) Arro -	7 hinge,	6) Sild -	5 hinge,
2) Arro -	2 hinge,	7) Marja -	8 hinge,
3) Gottlieb -	9 hinge,	8) Kabel -	2 hinge,
4) Murro -	7 hinge,	9) Karve -	4 hinge ja
5) Kalamees -	1 hing ,	10) Tres -	4 hinge.

Nende hulgas on Kalamees 70.aastane üksik naine, Marja üks

poegadest (18.a.vana) on kerjus, Kabel - lesknaine poole-aastase tütrega, Karve - sulase pere kahe pojaga, Tres - samuti sulane oma lastega, teistel selliseid märkusi pole juurde kirjutatud.

Ei saa oletada, et kôik need pered oleksid leidnud ülalpidamise talus töötades. Millest need pered siis elatusid? Lähedal oli Ausi lubjaahi, võibolla et mõned sinna tööle mahtusid. Sääl aga palgalist tööd peaaegu ei olnud, sest lubi tuli taludel abiteo korras põletada. Jääb üle Kirna talu oma lubjaahi, metsalõikus, söepõletamine, tõrvaajamine või mingi juhuslik teenistus.

Eelnenut võib võtta juba maarahva proletariseerumisprotsessina XIX sajandi kolmekümnendates aastates.

Talude järele on Puurmanis märgitud vabadikud ja mitmesugused ametimehed: 2 kangruperet, 11 - liikmelise perega põlluvaht, metsavaht oma pojaga, metsnik, kellamees, 3 saunikuperet ja 11 peret vabadikke 25 hingega. Vabadike pered on väga väikese koosseisuga - ühel perel on 6 liiget, ülejäänud kümnel kokku ainult 19 liiget.

Nii on Puurmani mõisasse ja selle ümbrusse kogunemas veelgi rohkem maatöölisi,kui neid leidsime taludes.

Puurmani krahvile kuulus teatavasti ka vase_töökoda Painkülas. 1826.aastal on sääl tööl 3 perekonda (5 meest ja 6 naist), tööjõulisi inimesi on nendest ainult 2 meest. Hiljem muutub Painküla töökoda palju suuremaks ja kujuneb üheks Kursi kihelkonna maaproletaarlaste külgetõmbe_punktiks. Kas sepistati sääl uusi tarbeesemeid või oli see parandustöökoda - ei ole teada. Arvata võib, et töökojas

tehti ka mitmesuguseid teisi töid, esmajoones remonttöid.

Revisjonilehed näitavad, et nendel aastatel saab mitmel juhul sulasest peremees ja peremehest sulane. Toome selle kohta näiteid:

Kaave külas Ojaküla talus oli 1811.a. peremeheks 18-aastane Jaan. Ta tuli Ojakülla (vt. "Puurmani mõis 1816.a.") naabertalust, Iisakult, kus ta oli majalise pere liige. Kas mõis tõstis tema kõrgemale, või "võttis" perenaine, kes oli 2o aastat vanem, ta enesele meheks, pole näha. Perenaine oli jäänud Ojakülas leseks, tema eelmisest abielust lapsed on märgitud võõraspoegadena, s.t. nad on perelapsed ja kuuluvad pererahva poolele - isa aga on neil väljastpoolt tulnud. [1]

Jaani käekäik muutub peagi järsult: 1826.a. on ta 33-aastasena saanud sulaseks ja pealegi veel - sauniku peres. Nähtavasti kihutas Ojaküla perenaine oma mehe minema. Jaan võttis nüüd uue naise Eva. Eva oli kahe lapsega tüdruk - üks laps 11-aastane, teine 8-aastane. Jaanil ja Eval on nüüd omal ühe-aastane poeg Mart. Kui ka 8-aastane naise tütar on Jaani laps, siis sai Jaan olla peremeheks kõigest paar aastat.

Jaani esimene naine Triino on Ojaküla talust kadunud. Talus on hoopis uus peremees ja perenaine. Triinot revisjonilehed enam kuskil ei näita, ka seda mitte, et ta vahepeal surnud oleks.

Nii oli lugu sellest, kuidas sulasest

---

1 ENSV RAKA, f. 1865, nim.2, sü. 29-9, l.1o ja 12.

sai peremees ja peremehest jälle sulane.

Tammiku külast Jõe-Ansu talust pärinev Jüri, Tõnu poeg, on saanud Murro talu peremeheks. Ta on 27 aastat vana, tema naine aga 51-aastane, kahe tütrega perenaine.[1]

Kunila külas Vahi talus on peremees 33-aastane, tema naine on 42-aastane. Naisel on 19-aastane poeg ja 21-aastane tütar, kes on talus märgitud võõraslasteks.[2]

Narva Andres[3] on 24-aastane, naine 45-aastane (3 lapsega). Talus on 4 võõraspoega. Hiljem saab ühest võõraspojast peremees.

Ansu talu peremees[5] on 38-, naine 45-aastane.

Toodud näidete põhjal võib kinnitada, et sageli "võtsid" lesestunud vanemad taluperenaised omale noored mehed. Et peremehi võtta polnud, tuli leppida sulastega, majalistega või teiste sedalaadi "lahtiste " meestega. Samaõige oleks ka öelda, et need"lahtised"inimesed ise otsisid enestele edasimineku võimalusi ja hoidsid"silma peal" lesestunud perenaistele.

---

1 ENSV RAKA, f. 1865, nim.2, sü. 29-14, l. 9 ja 20.
2 Samas, l. 32 ja 33.
3 Samas, l. 16.
4 Samas, l. 10 ja 12.
5 Samas, l. 12 ja 13.

Andmed näitavad, et majalised - manukad - koda-poolsed ei ole mitte alati vanad, üksikud, töötegemise lõpetanud ja nüüd oma vanaduspäevi kuskil talunurgas veetvad inimesed, lapsega tüdrukud jt. sellised, vaid nende seas esineb ka rohkesti elujõulisi ja täiesti noori inimesi.

Töepoolest, vanu leiame sageli:

1) Kirna talus elab 62-aastane Mall, kelle mees suri 1812.a. 70-aastaselt[1],

2) Murro külas Murro talus elab 73-aastane naine,[2] Andrese talus 70-aastane Madli[3], Küti talus Mall 72 a. vana.[4] Kuid on ka keskealisi inimesi:

1) Tönise talus elab 45-aastane Eva,[5]

2) Ilvese talus Madli - 45 aastat vana ja tema perel suur hulk lapsi.[6]

Aga on ka noori: Kirna talus elab Kadri, 30 aastat vana, kellel on 8-aastane poeg.[7]

Iseloomuliku näite annab Alaveski talu Ruupa külas. Talus elab 3 vanakeste paari:

1) Jaan 73 a., tema naine 75 a.,

2) Mert 39 a., naine 39 a.,

3) Jaak 73-aastane ja tema naine 40-aastane (vahe 33 aastat).[8]

---

1 ENSV RAKA, f.1865, nim.2, sü. 29-14, l.15.

2 Samas l.19.

3 Samas 1.21.

4 Samas, f.1865, sü.29-14, l.20.

5 Samas, l.16.

6 Samas, l.17.

7 Samas, l.28 ja 29.

8 samas, l.28 ja 29.

Sellepärast ei saagi väita, et majalised (Einwohner) on ainult vanad ja jõuetud inimesed.Rebase talu majalised on aastate järgi veel elujõulised inimesed: isa Tõnu 47 a., naine Kadri 40 a.,üks poeg 17-ja teine 10-aastane. Samas on abielu-paar: mees Hans 48, naine Mari 47 aastat vana ja poeg 14 aastat vana.[1]

Tabel 4.

Surevus Puurmanis, 1834-1850. aastateni(mehed).

Aastad	Kuni 5-aastaseid	6-10 a.	11-20 a.	21-30 a.	31-40 a.	41-50 a.	51-60 a.	61-70 a.	71-80 a.	Üle 80 a.	Kokku
1811-1816	5	6	8	1	2	7	7	4	2	1	43
1834-1850	21	7	9	22	23	14	34	22	4	-	136

Tabelist on näha, et paljud inimesed ei elanud normaalset inimea pikkust läbi. Suur surevus on eriti kuni 5-da eluaastani (eriti veel esimesel ja teisel eluaastal, mida tabelisse eraldi ei ole kantud). Kõrgesse eluikka (üle 80 a.) jõudis 21 aastase perioodi jooksul ainult 1 inimene.

Toodud arvud kõnelevad kujukalt pärisorjuse-aegsest raskest elust.

1834 - 1850 aastateni sündis 313 ja suri 156 inimest. Loomulik juurdekasv 16 aastaga oli 157 inimest, aastas keskmiselt 10 (9,8) inimest.Küllalt suure

[1] ENSV RAKA f.1865, sü.29-14, l.20.

rahva arvu juures (1850.aastal oli Puurmanis 1719 inimest) on see väga väike loomulik juurdekasv (0,6%).

3. K u r s i k i r i k u m ô i s

Môisa kohta on säilinud 1750.a. vakuraamatust üks leht (fragment), millest näeme, et môisale kuulunud taluperemeeste teokoormised olid suured ja rasked. Nii pidi Juntsi Ivan (Jaan) tegema ½ adramaa suuruse koha eest nädalas 1½ rakmepäeva, jüripäevast mihklipäevani 1½ jalapäeva ja veelkord 5 jalapäeva, kohusviljana pidi ta andma rukist 4, otra 3 ja kaeral½ tündrit.[1] Vôrreldes Eestimaaga,[2] kus andmed on toodud poole adramaaliste talude kohta, on Kursis teoorjus peaaegu sama raske, kui mitte raskem. Katkendis toodud kolme talupoja nime 1811. aasta revisjonis enam ei esine, mistôttu nende talude koormiste muutumist pole vôimalik jälgida. 1795.a. oli Kursi kirikumôisas, pastoraadis arvel 11 inimest, 1811. aastal neid enam pole. Kas nad olid môisatöölised vôi - teenijad vôi vabad inimesed - seda pole märgitud. Talupered nad ei saa olla, sest A.W.Hupeli järgi oli 1774.aastal Kursis 6 talu,[3] sama talude arv on ka 1811. aastal.[4] 1810.aastal suri pastor Johann Gottfried Watoman, koos temaga läks laiali kogu pastoraat - mitmed sôitsid Tartu, Essa (hilisem Ässa) Hansu poeg Jüri koguni Peterburi linna.

---

1 ENSV RAKA, f. 1257, nim.1, sü.178.
2 J.Konks, tsit.teos, lk.62.
3 Vt.siinsamas, lk.20.
4 ENSV RAKA, f.1865, nim.2, sû.29-2, l. 2.

1795.a. oli môisas 44 meeshinge. Kui nendest 11 inimest koos lastega vôtta môisateenijateks, siis on see väga suur arv môisa talurahva hulgas (25%). Hiljem me Kursi kihelkonna môisates enam nii suurt môisateenijate arvu ei leia.

Järgnev tabel näitab, et 1811.a. Kursi kirikumôisa talurahvas oli sotsiaalselt veel "vahe" liigestatud vôi ôigemini - revisjonileht on selles osas puudulikult täidetud: taludes sulaseid ei peeta, pole ka väljasttulnud karjuseid. Elatakse vanaaegsete suurperedena - vanaisa ja vanaemaga elavad koos pojad ja pojapojad perekondadega.

Ehkki revisjonileht ei näita poolemehi (Hälftner), vôib arvata, et üks vôi kaks peremehe vendadest olid poolemeesteks, s.t. neile oli eraldatud osa talumaast ja nad harisid seda oma perega. Teised kôik olid juba majalised.

Tabel 6.

Kursi kirikumôis 1811.a.[1]

Jrk. nr.	Talu nimetus (peremehe järgi)	Peremees	Selle isa, vennad jt.	Eelmiste lapsed	Teised meeshinged	Kokku
1.	Essa Hans	1	2	4	5	12
2.	Koppa Evert	1	1	4	-	6
3.	Murruski Märt	1	-	3	-	4
4.	Juntsi Hans (Jaago Hans)	1	1	5	1	8
5.	Peramessa Rein	1	1	1	-	3
6.	Juntsi Evert	1	2	6	3	12 +
7.	Saunik Jüri	1	-	-	-	3 ++
					Kokku maksualust meeshinge.	48

[1] ENSV RAKA, f.1865,nim.2, sü.29-2.
* ûks poeg vigane.
++ vigane (Krüppel).

Esimesena toodud Essa Hans oli 1795.a. revisjoni ajal kirikumõisas pastori teenistuses, nüüd on ta talus poja juures. Nähtavasti andis mõisaomanik talle teenistuse eest talu. Talu võis olla ka vahepeal rajatud, sest 175o.a.vakuraamatus teda veel ei esine. Hansul oli 4 poega, 2 neist talus, üks Peterburis, neljas elab vigase mehena oma perega eraldi. Siit näeme, et osa vigaseid on maksukohustuslikud, osa aga maksudest ja teotööst vabastatud.

"Eesti talurahva feodaalajastu ajalugu ühtub kogu rahva ajalooga suuremal määral kui vast ühegi teise maa puhul: moodustasid ju siin valitseva feodaalide klassi täielikult välismaalased, valdavas enamuses sakslased, linnade eestlastest alamkihid aga koosnesid lõppudelõpuks eilsetest talupoegadest,"[1] ütleb ajaloolane Herbert Ligi eesti talurahva kohta XVI sajandil.See kehtib ka XIX sajandi alguse kohta. Eestlane sündis, orjas ja suri külas. Sellepärast olidki veel XIX sajandil talupered sageli väga suured. Mujale kuhugi minna kooliharidusetа ja spetsiaalsete oskusteta taluinimesel polnud ja ta ei saanudki mära minna, kuna pärisorjad olid sunnimaised. Lahkuda sai ainult põgenemise teel.

Kujutame Essa Hansu meesperet skeemina:

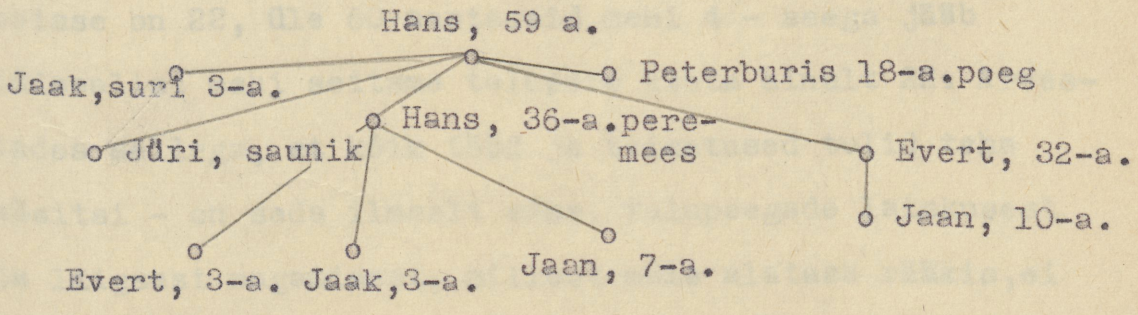

---

[1] H.Ligi, Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561),Tallinn 1961, lk.5.

Skeemist nähtub, et hoolimata suurest meespere arvust talus - 12 inimest - pole tööjõulisi kuigi palju - kõigest 3 meest. Mõisnik nõudis tööle alates 16.aastastest kuni 60.aastasteni. Tegelikult ei peetud sellest kinni ei mõisa ega talu poolt, sest kibedamatel tööaegadel, näiteks rehepeksu ajal, käsutas kubjas talust isegi rohkem inimesi tööle, kui neid talus oli (vt.rahvatraditsiooni käesolevas töös). Nendest kolmest on vana Hans töövõimetu, temast pole õiget tööinimest ka koduses majapidamises. Kuna peremees mõisas ei käinud - pidi Jaan olema üks mõisateoline. Kui Jaanil oli naine, siis tuli ka sellel mõisas käia. Talu on perekas, võib arvata, et see on 6-päeva talu, kuid sisemiselt nõrk - palju on süüatahtjaid, vähe söögiandjaid.

Kõikides taludes tuli kõigest väest pingutada, et jõutaks täita kohustusi mõisa vastu ja harida omi põlde.

Revisjonilehest nähtub, et üldse on 1811.aastal 48-st talude meeshingedest 6 vana ja töövõimetut inimest. Essa Hans on 59-aastane, Koppa Jüri 63-, Muruski Mart 61-, Jaago Hans 67- ja Märt 7-aastane sant. Alla 16-aastaseid poisse on 22, üle 60-aastaseid mehi 4 - seega jääb täisealisi mehi seitsme talupere kohta ainult 22. Arvestades sellega, et kõik tööd ja toimetused tulid teha käsitsi - on seda ilmselt vähe. Talupoegade laiskusest ja liigsest magamisest, millest mõis alatasa rääkis,ei saanud juttugi olla; vastupidi - teoorjus võttis taludelt viimsegi jõu ja elu sai sees hoida ainult alatise pingutusega.

Nekrutiks on võetud üks, miilitsasse on läinud tööle üks talupoiss.

Kursi kirikumõis 1816.aastal.[1]

Vahepeal on tulnud uus pastor - Adam Johan Schubbe oma 7-liikmelise perekonnaga ja on loonud uue "õukonna" (Hofsleute, s.o.mõisateenijad).

Mõisateenijad on ta võtnud kirikumõisa taludest, need on kõige paremas eas inimesed:

1) Kubjas - Koppa Everti poeg - 22½ aastane,

2) kutsar - Andres Jaago Hansu poeg - 21¼ aastane,

3) aednik - Juntsi Everti poeg - 22 aastane,

4) köögitüdruk - Triina - 19 aastane.

Mõisateenijad eraldusid tavaliselt oma rahvast ja sattusid selle põlu alla, eriti on halb vahekord kupjaga. Mõisnikud kasutavad sageli mõisateenijaid mõnede talude "tugvedamiseks" ja neist saavad mõnedki taluperemehed. Selliseid näiteid leiame käesolevas töös mitmel korral.

Tabel 7.

Meeste kihistumine 1816.a.

Jrk. nr.	Talu ja peremehe nimi	Peremees	Selle naine	Pererahva lapsed	Majalised	Kokku	Märkused
1.	Essa Hans	2	1	21	3	27	
2.	Koppa Evert	1	1	5	-	7	
3.	Murruski Mart	1	-	8	-	9	
4.	Juntsi e.Jaago Hans	1	1	16	-	18	
5.	Perraseme Rein	1	1	3	-	5	sauni-kupere
6.	Juntsi e.Hiio Evert	2	2	16	-	20	
7.	Essa Jüri	-	-	-	-	-	sauni-kupere
8.	Vahi Mart	-	-	-	-	6	-"-
9.	Koppa e.Metsa Jüri	1	1	3	-	5	

KOKKU: 47 meest ja 57 naist, s.o.104 inimest.

[1] ENSV RAKA, f.1805, nim.2, sü. 29-7.

Ässa talu pere on 1811-1816.aastatel suurenenud üle kahe korra. Arvestades revisjonidevahelist lühikest aega tundub see uskumatuna. Raske on revisjonilehest välja selgitada, kust need inimesed tulid. Igaljuhul näitab selline rahva rändamine, et paljudel inimestel polnud kindlat paika jalge all. Talus on juba 4 omaette perekonda ja 2 peremeest. Nendest on 3 peret omavahel sugulased, neljas on võõras.

Kindlasti tuli talupere suurenemisega ka talupõlde laiendada kas metsa või võsamaa arvel, sest muidu poleks endised põllud sellist suurt peret suutnud toita. Võib arvata, et osa inimesi tegeles ka tõrvaajamisega ja söepõletamisega või käisid mõisa metsas tööl.

Revisjonis esineb 8 talu kõrval 2 saunikuperet. 1834.aastaks jääb püsima üks saunik - Perrasema Jüri. Talu püsib ka 1850.aastal, kuid pole enam saunikutalu, siin on juba uus peremees, sest Jüri on vahepeal surnud. Nii oli Perrasema Jüri mitukümmend aastat, kogu eluaeg, saunik - ükskõik kuidas ta ka rabeles ja parema elu poole püüdis. Tema isa ja vend olid taluperemehed, isa käis nooruspõlves veel pastori juures ettevõtlikkust ja elutarkust kogumas[1] - oli mõisateenija kuid ei suutnud päästa ja aidata oma lihasel pojalgi paremale järjele tõusta -

)

---

[1] ENSV RAKA, f.1865, nim.2, sü. 29-12, l. 2.

rääkimata talus elavate vööraste perekondade eest hoolitsemisest.

1826.a. toimus revisjon ainult Eesti- ja Liivimaal ja ei kanna selletöttu ülevenemaalist numbrit.[1]

Tabel 8.

Kursi kirikumõis 1826.aastal.

Jrk. nr.	Talu ja peremehe nimi	Elanike arv	Märkused
1.	Ässa Vahkal	35	4 perekonda:peremees 8 tütrega,teistel samuti oma pere liikmed.
2.	Koppa Kruustük	8	
3.	Morruski Piiroja	12	
4.	Jaago Paliale	22	2 perekonda.
5.	Perasseme	7	
6.	Hiio Kivistik	20	5 perekonda.Tänapäeval on need pered omaette taludes.
7.	Musti Vahi	4	
8.	Koppa	2	

Kokku 110 inimest.

Siingi pole näha veel ametlikku talurahva kihistumist - sulaseid, majalisi, teenijaid,karjaseid, kuid see ei lükka ümber väidet, et XIX saj.l.poolel talurahva kihistumine üha süvenes, kuna üldine olukord seda tingis ja teiste mõisate materjalid seda ka kinnitavad.

"Vaimulik seisus" aina paisub - pastor Schubbe perekonnas on juba 12 inimest: haine, 2 poega, 4 tütart, vend ja öde, keegi naissugulane jne. Ja köik need 12 inimest- ja neile küllalt-öitvad saksad lähemalt ja kaugemalt - elasid kerget elu talupoja töö arvel.

Mõisateenijaid on 1816.a. 4-ja inimese asemel juba 8: kubjas,aednik, sulane oma perekonna-liikmetega.

[1] ENSV RAKA , f.1865, nim.2, sü.29-12, l.2.

Seega elab 8 talu (110 inimest) arvel mõisas 20 inimest, mis moodustab 18% talurahva arvust.Juba see arv üksi näitab, et feodaalkord on jõudnud sügavasse kriisi, sest ta sööb nahka selle, mida talupoeg toodab, ega suuda enam kindlustada põllumajanduslikku tootmise tõusu.

1834.a. (kaheksas) revisjon.[1]

Alles on jäänud 6 talu, 2 eelmise revisjoni-nimekirja viimast talu on likvideerunud, neist Koppa talu on ühendatud teise Koppaga.Likvideerimine pole tingitud käesoleval juhul mõisamaade laiendamisest, sest pastorile kuuluvaid põllumaid pole kunagi olnud Pedja jõe vasak-kaldal, kus need talud asuvad.

1) Ässa talus on endiselt 4 peret,kokku 34 inimesega,
2) Koppa " 1 pere 9 "
3) Morruski " 1 pere 14 "
4) Jaago " 3 peret ja taluteenija (tüdruk) 24 inimesega,
5) Perraseme saunikuperes on 6 "
6) Hiio talus 16 peret 59 "

Kokku 146 inimest.
(65 meest, 81 naist).

Nii on peredes enamasti inimeste arv jäänud endiseks.

Esimest korda leiame ametlikult ka ühe talutüdruku. Hiio tallu on tulnud juurde 11 perekonda.Ei saa uskuda, et kõik Hiio rahvas oleks mahtunud elama endistesse hoonetesse, tänapäeva Hiio talus on kindlasti rohkem ruumi, kui oli 1834.a., aga kuidagi ei mahu siia elama ka praegu 59 inimest.

---

[1] ENSV RAKA , f.1865, nim.2 , sü.39-2,l.8-9.

Milline pidi olema ruumikitsikus veel tollal! Perekondadel ei saanud olla siin omaette elamunurgakest, rääkimata iga inimese omaette voodist. Peab arvama, et need pered elasid laiali mitmetes majades ja muutusid hiljem uuteks taludeks. Veelgi huvitavam küsimus on, millest selline suurpere elas, milline oli nende vahekord peremehega? Kust see rahvas kokku valgus? Viimasele küsimusele saame osalise vastuse, kui vaatame mõisateenijaid 1834.a. Neid pole enam ühtegi - kubjas on surnud, kutsarist saanud Jaago Paliale peremees, mõisa aednikust Tõnust on saanud selle suure talu peremees. Temal on 8 perekonna liiget. Mõisateenija Jüri on tulnud samuti Hiiole koos nelja inimesega - sellega leidsime 12 inimest üles, teisi aga ei leia. Võib oletada ka, et kõik need inimesed, keda mõis siia saatis, jäid esialgu elama kirikumõisa majadesse, aga on Hiiol kirjas.

Siin oligi meie poolt varem - lubatud näide, kuidas mõisateenijast saab taluperemees, kuidas mõis hoidis teenijaid nagu reservis, et nendega "paigata" nõrku kohti taludes - tugevdada neid tööjõuga, mõisnikele ustavate inimestega.

Mõisal oli kerge kutsuda küladest vanaksjäänud mõisateenijate asemele tugevaid noori inimesi.

1850.aasta (üheksas ülevenemaaline) revisjon.

1) Ässa talus on 4 peret 58 inimesega,
2) Koppal 1 pere 15 inimesega,
3) Morruskil 1 pere 20 inimesega,
4) Jaagol 3 peret 52 inimesega,
5) Perrasemel 1 pere 4 inimesega,
6) Hiiol 27 peret 109 inimesega.

Seega oli Kursi mõisa piirkonnas 1850.aastal 258 inimest.[1] Tänapäeval on Hiio talu taga, pooleldi metsa sees, veel mitu teist talu. Nähtavasti oli 1850. aastal juba osa nendest talumajadest olemas ja see suur pere paiknes osaliselt nendes majades.

Viimastes revisjonides pole talurahvast kihtideks eraldatud. Ka varem ei näidatud Kursi kirikumõisa taludes sulaseid ja neid pole näidatud ka 1850.aastal. Nendes taludes polnud ka XX sajandil, kuni nõukogude korra tulekuni, kunagi sulaseid - järelikult ei tarvitsenud neid 1850.aastalgi olla.

Hiio talus oli pidev inimeste juurdekasv, peremehi oli üksainus - sellega juurdetulnud saavad olla ainult vabadikud või majalised. Juurdekasv oli ka kõikides taludes, talude arv püsis kahesaja aasta jooksul endine (6-7 talu), sellega kasvas kogu kirikumõisas vabadike ja teiste lahtiste inimeste protsent.

1834.aastal oli Kursi kirikumõisas 146 taluinimest, 1850.aastal 258 inimest - sellega suurenemine 122 inimese võrra. 1834-1850.aastateni sündis 57 ja suri 13 inimest, seega saame loomuliku juurdekasvu teel ainult 44 inimest, "puuduvad" 78 inimest. Nii omgi: talude järele algab revisjonilehes uute, seni esinemata perede loetelu, kelledest osa on tulnud Härjanurmest. Nende hulgas on rätsep (perekonnanimega Kalamees) ja teisi ametimehi. Ka esineb nende hulgas "sulane"(Knecht), kelle juures, pole näidatud.

---

1. ENSV RAKA, f.1865, nim.2, sü.30-7.

192o-ndatel aastatel elas Kursi kirikumõisas terve rida igasuguseid " vabakutselisi " inimesi, nagu kingsepp, rätsep, kellamees, kaupmehi, õmblejaid, puuseppi jt.

Nähtavasti algas juba enne 1834.aastat tugev maaproletariaadi tekkimine ja vool Kursi kirikumõisasse, mis näitas feodaalkorra kriisi pidevat süvenemist.

Talurahva teokoormised 1826.a. ja 1861.a. Kursi kirikumõisa vakuraamatute järgi.

1826.a. vakuraamatu algul on öeldud: " II Hinge-arro, hinge kirjotamisse perra, mis 1816-dal aastal olli, kannap 47 meeste-rahva hinge. Addra suurus on perametse adra-kirjotamisse perra, mis 1758-dal aastal olli: üits pool adra. Tallomaade wäärtarv kannap mõõtmisse perra 121 Rootsi talert 59 $\frac{23}{128}$ Rootsi-tenga, neist on maha jättetu 4 $\frac{23}{128}$ Rootsi tenga ning massu ja orjusse arv sisse pantu : 121 Rootsi talert 55 Rootsi tenga." [1]

" III Seadussede perra kiriko mõisa nurmise suremba ei tohhiwa olla, kui 59 wakka-ossa maad, suwwe nink talve nurmen kokko arvatu."

Edasi kinnitatakse, et põllud on keskpärased, heinamaad head ja siis "VI. Karjamaa se kirriko mõisa omma soo." [2]

" VIII Kirriko-mõisa perralt om : Kallo-puus (?K.N.) joen, mis mõissa omma" (s.o. mõisa alt jookseb läbi

---

1 ENSV RAKA, f.1257, nim.1, sü.179, l.1.

2 Võrreldes saksakeelse tekstiga on siin tõsine viga, sest saksakeeles on "die Wiehweide ist im Pastorathen Walde", ENSV RAKA,f. 1257, nim.1,sü.18o,l.1. Kiriku lähedal sood ei ole. K.N.

Pedja jõgi, mis on täis kalu ja mis kuulus mõisnikule. Kalapüük talurahvale oli jõest keelatud.K.N.).

Meid huvitab ka viimane lõik "X. Hofes - Domestiquen sind namentlich : [1]

Kutscher Hans	Stuben - Magd Marry
Kubias Tönno	Kirchen - Magd Trino
Gärtner Tönno	Wiehweib Anu
Hüter Hans	Stubenweib Madli
Bedienter Jürri	

Eestikeelses vakuraamatus on järgmine tõlge: [2]

Tallipoiss Hans	Tuddrok Marri
Kubjas Tönno	Kõgi naine Lieso
Tönno	Karjus-naine Lieso
Karjus Hans	
Pois Jürri	

Need väljavõtted vakuraamatust kõnelevad paljustki. Kõigepealt tuleb lisada, et Kursi kirikumõisa maad on alati olnud suuremad kui mõisale siin lubati.

Näeme, et Pedja jõgi on mõisa oma - s.o. talupoegadel oli kalapüük jõest keelatud.

Näeme, et käesoleval juhul ei saa usaldada ka ajaloolist - saksakeelse teksti järgi saame selge pildi mõisateenijatest, eestikeelne tekst moonutab küsimust oluliselt jne.

---

1 ENSV RAKA, f.1257, nim.1, sü. 18o, l.1.

2 Samas, sü. 179, l.2.

Tartu Ülikooli Raamatukogu
ARHIIVKOGU

Tabel 9.

Tööjõu ja loomade arv taludes 1826.a.

vakuraamatu järgi.

Jrk. nr.	Talu nimi	Talumaa väärtus krossi	taalriit	Tööjõulisi mehi	naisi	Hobuseid	Sarvloomi
1.	Koppa Evert	20	65	3	3	4	13
2.	Moruska Mart	12	84	3	3	2	11
3.	Jaago Hans	12	85	3	3	2	9
4.	Hio Juri	17	26	3	3	2	14
5.	Ässa Hans ja Evert	18	77	4	5	7	16
6.	Perraseme Rein	14	58	2	2	3	13
7.	Perraseme Carl	4	3	1	2	2	5
8.	Joheme (?)	5	4	2	2	1	7
9.	Sepa Andres	5	13	1	2	1	6

Esimesed talud on peaaegu võrdsed, viimased väikesed. Koppa Evert pidi tegema korralist tegu aastas 140 rakmepäeva, 127 jalapäeva (jüripäevast mihklipäevani 84, mihklipäevast jüripäevani 43). Abitegu pidi tegema jüripäevast mihklipäevast 30 rakmepäeva ja 80 jalapäeva, sellele lisaks vooride jaoks talvel kui suvel 35 rakmepäeva, lisaks muu (majatöö tarvis) jüripäevani 23 rakme- ja 30 jalapäeva. Kokku aastas 228 rakme- ja 237 jalapäeva.

Ei saa küsida - kas need on suured või väikesed teokoormised, sest teoorjus on algusest lõpuni äärmiselt ebaõiglane ja ülekohtune käputäie valitseva klassi liikmete poolt määratud enamiku, talurahva vastu, kuid feodaalse ühiskondliku tootmise organiseerimise ajajärgu läbis enamik rahvaid ja see oli paratamatu lüli ajaloo

arengus - küll aga saab koormiste suurust võrrelda teiste maakohtadega. Koppa talul tuli anda 4,4 rakme- ja 4,6 jalapäeva nädalas (ta on 4-5 päeva talu). Võrreldes Eestimaaga (Harju-,Võru-,Järva- ja Läänemaaga)[1] on Kursis teopäevade arv 1803.a. mitte suurem, vaid pisut väiksem. Eestimaal toimus XVIII saj. II poolel üleminek 1/2 adramaalistel taludel kuuele rakme- ja jalapäevale nädalas.[2] Meil pole aga veel kindlaks määratud kui suur on Koppa talu. Kirikuvallas (Kursi kirikuküla hilisem nimetus) olid kodanikul ajal keskmised talud, 1826.a. olid nad kindlasti väiksemad. Otseselt pole siiski teada,kui suur oli Koppa talu 1826.aastal. Me võime teda lugeda ligikaudselt 1/2 adramaa talude hulka. Sama talu pidi andma veel kohusviljana 2 1/3 vakka rukist, 2 vakka otri, 2 vakka kaeru, viima möisasse 2 naela võid, 2 1/2 naela linast lönga ketrama, andma kolm kana,ühe lamba, valmistama kolm lehma lööga, andma ühe koti ja kaheksa muna.

Võrreldes naturaalandameid J.Konksu andmetega Eestimaa kohta 1803.aastast saame jällegi peaaegu võrdse vahekorra (seal on andamid tündrites)[3].Kursis ei nõuta ainult heinu,ölgi ja puid.Selle eest on juba 1826.aastal

---

1 Vrd. Jaan Konks, Eestimaa feodaal pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj.lõpul ning XIX saj. I.aastakümnel, Tartu 1960, lk.57.

2 Samas.

3 Samas,lk.135.

Lisaks kõigele eeltoodule on rahamaks, sest mõisad hakkasid üha rohkem kulutama raha ja üldse käis intensiivne põllupidamise ümberkorraldamine mõisates. Vakuraamatutes näidatakse aga veidi teisiti miks peab raha osa tendisummat katma: "See raha maks, mis moisa herra tallorahva heaks Pearahha tasumiseks, Rootsi rütle, küti ning palki raha eest, iga aasta tuleb anda."[1] Mis puutub väikestesse taludesse, siis näib, et teokoormised ja naturaalrent on õigesti nende talude hindeväärtuse järgi vastavalt väiksemad. Arvame siiski, et väiksematel taludel oli olukord raskem, kuna tunduvalt väiksema tööjõu juures kulus see kõik mõisale ja oma majapidamisele jäi veelgi vähem, aega kui suuremas talus. Et kohustused XIX sajandil suurenesid või vähemalt sajandi esimesel poolel samal tasemel püsivad, näitab 1861.aasta vakuraamat samast mõisast. Sama Koppa talu peab tegema 1861.aastal 278 rakme (1826.aastal 228) ja 237 (237) jalapäeva. Rakmepäevade arv on isegi 49 päeva võrra suurem, jalapäevade arv täpselt endine. Talumaa "väärtarv"(s.o.hinne) on tõusnud 22 taalrilt 85 krossilt 25 taalri 26 krossini. Hinde tõus pole suur,kuna talumaad võisid vahepeal ka suureneda jäät-ja metsamaa arvel. Kuid kus on siis teoorjuse kergenemine? Milleks antiti välja siis rohkesti seadusi, mis kõik pidid kergendama talurahva elu.

Raharent Kursis ei tulnud vaadeldaval perioodil kasutusele, talude ostmine jääb alles XIX sajandi lõppu. Seega kogu vaadeldava perioodi jooksul jäi Kursi kirikumõisas

---

[1] ENSV RAKA f.1857, nim.1, sü.180 l.9.

teoorjus ainuvalitsevaks põllumajanduslike tööde teostamise viisiks.

4. H ä r j a n u r m e m ô i s

1811.a.revisjon.[1]

Môisateenijatest (meestest) on märgitud ainult 35-aastane kutsar Ado oma pojaga. Teised - kupjad, kiltrid jne. - on järelikult talumehed, kellel on oma ametiga seotud eesôigused. Härjanurme môis kuulus Puurmani môisa omaniku, krahv Mannteuffeli majoraatmôisa külge.

Härjanurme neljas külas on talusid järgmiselt: Pöörakülas - 12 talu, Jôunes - 25 talu, Koddseri külas (1811.aastal ka Koadseri, 1816.aastast alates Kaatvere) ja Kurukse (Kurukase) külas 17 talu - kokku 61 talu.

Tabel 10.

Talude ja elanike arv 1811-1850.a.

Aasta	Talude arv	Elanikke			Aasta	Talude arv	Elanikke		
		mehi	naisi	kokku			mehi	naisi	kokku
1811	61	347			1834	78	499	499	998
1816	62	351	353	704	1850	77	511	601	1112
1826	62	364	437	801					

Tabel näitab muuhulgas järgmist:

1) Peremehed puuduvad kahes talus[2] (nr.39,nr.40 - võibolla on siin olemas perenaine), s.o. tegelikult peremeheta talusid on väga vähe.

2) Taludes on poolemehed 13 juhul.

3) Sulastega talusid on 36,seega 60%. Sulasteta 24talu-

1. ENSV RAKA, f.1865, nim.2, sü. 29-1.
2. Vt.tabel nr.20 "Härjanurme môis 1811.a."

s.o. 40 % talude arvust. Võrreldes kirikumõisaga on talud suuremad ja ka jõukamad, aga ka kihistumine on siin suurem ja klassivahed teravamad.

4) Karjaseid peetakse vähestes taludes. See näitab,et oma lapsed peavad olema rohkem rakendatud.

5) Majalisi ei ole kuigi palju näidatud, ainult 11 talus ja sedagi ainult üksikute inimeste kaupa. Võib järeldada, et 1811.aastal polnud Härjanurmes veel kuigi palju lahtist rahvast.

6) Pererahvast on rohkem kui sulasrahvast.

7) Vabadikke ehk popse ei ole. Me saame sellest aru nii, et ei tehta vahet sauniku ja popsi vahel, sest nii oli see ka Kursi kirikumõisas.

8) Ka sulaseid, saunikuid ja teisi pererahvale alluvaid inimesi on pererahvaga võrreldes vähem.

197 talupere-liikme hulgas on sulas- ja popsirahvast 141 inimest, s.o. 71%, sellepärast ei saa uskuda Katariina II aegse riigitegelase Siversi kinnitust, et kui sajandi vahetusel oli Liivimaal 25 000 taluperemeest, siis samal ajal oli sulaseid ja popse kokku 250 000, teiste andmete järgi isegi 40 000 taluperemehe kõrval 350 000 sulase olemasolu.[1] Kursi kihelkonna andmed seda ei kinnita - kõikides mõisates kõikide revisjonide ajal on meie näitajad hoopis väiksemad.

9) Tabelist on näha, et paljudel juhtudel on sulased saanud peremeesteks -kas omal eestvõtmisel või mõisa vahendusel - seda revisjonileht ei ütle. Härjanurmes esines sulaste asumist peremeeste kohtadele 1795.a. ja 1811.a. revisjonidevahelisel ajal viiel korral.

[1] Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I köide, Tallinn 1955, lk.499.

10) Samuti lähevad peremeeste pojad sulasteks (2-hel korral).

11) Ka Härjanurmes paigutati mõisatest teenijaid taludesse peremeesteks (vt.tabel nr.20, talu nr.10).

12) Ühel juhul (talu nr.21) on peremehaks vôôraspoeg ja ühel juhul kasulaps (talu nr.34).

Seega näeme veelkord, et vôôraspoeg kuulub kindlalt pererahva koosseisu, kuna hiljem saab temast peremees.

13) Peremeeste vahetus on 1795. ja 1811.aastate vahel suur - tervelt 24 juhtu. Mitte alati polnud põhjuseks vanaperemehe surm, kuid üksikasjaline põhjuste väljaselgitamine on raske, kuna ei ole näidatud, mis vanaperemest on saanud.

14) Eriti huvitav on tabelis nr.20 märgitud talu nr.23 peremehe isa perekonna lugu. Kala talus (nr.29) oli sulane Jaan, kes suri 1807.aastal. Selle sulase üks poeg on saanud taluperemeheks (leht 9), teine poeg on teises talus peremeheks (Kirna, nr.29), kolmas poeg Jaak on samuti peremees.[1] Nii tegi sulane Jaan kôigist kolmest pojast taluperemehed.

15) Suhteliselt rohkesti on saunikuperesid (9).

1816. aasta revisjon.[2]

1) Meeste arv on suurenenud ainult 4 inimese vôrra.

2) Revisjonilehest on näha, et üleskirjutamise süsteemis on jällegi muutusi: saunikud on täielikult kadunud, asemele on tulnud majalised (Einwohner). Tegelikult see muidugi nii ei olnud ja sellest on näha,et revisjonid ei teinud rangemat vahet sulasrahva rühmade vahel, millepärast mistõttu

1 ENSV RAKA, f. 1865, nim.2, sü.29-1.
2 Samas, sü. 29-6.

saunikud ja majalised on peaaegu vahetatud.

1811.aastal oli saunikuid 39 inimest, 1816.aastal on majalisi 176 inimest, saunikuid ei ühtegi. Ilmselt on saunikud nüüd ka majalistega liidetud.

3) 1811.aastal oli sulastega talude arv 36, 1816.aastal 33. Sulaste arv oli 49, nüüd 44. Sellest võiks teha varajase järelduse, et sulaste arv taludes hakkab järk-järgult vähenema. On teada, et Eestimaal ja Liivimaal sajandi keskel tõepoolest, seoses raharendile üleminekuga, taluperemehed säästavad kulutusi ja vabastavad iga ülearuse inimese, kuid selline järeldus võib olla nende arvude võrdlemisel liiga ennatlik.

4) Taludesse on tekkinud rohkesti teenijatüdrukuid. Nähtavasti on siin tegemist ainult üleskirjutamise formaalse küljega, ja osa nendest oli varem näidatud majaliste hulgas. Kui aga tõesti nii rohkesti talusid omale tüdrukuid võtsid - siis võis see olla ainult teistele järelepüüdmise tuhin, kuna majandusliku jõukuse tõusu selle nähte taga ei saa oletada. Teenijatüdrukuid on nüüd 36 talus, nende arv on sulastega peaaegu võrdne. Et tüdruk ei asenda siiski sulast, on näha sellest, et talu, kus pole sulast, pole tüdrukuid võtnud ja taludes, kus on sulased, on ka tüdruk.

5)"Pererahva poole" ja "sulaste poole" vahekord on tunduvalt muutunud - pooled on peaaegu võrdsed (352 pererahvaliikme kõrval on 341 sulasrahva liiget). Ülekaalu ei saa sulasrahvas Härjanurme mõisas ka edaspidi.

6) On 1812.aasta Isamaasõja periood. Huvitume jällegi nekrutite võtmisest. Et Härjanurmes elab 9 soldatinaist,

siis peab ka soldateid (nekruteid) olema vähemalt 9 või rohkem;võrreldes eelmise ja 1834.aasta revisjoniga,kus on kaugelt vähem soldatinaisi, nõudis 1812.aasta Isamaasõda oma osa.

1826.aasta revisjoni järgi[1]

püsib talude arv endisena (62). Inimeste arv aga kasvab - mehi on 364, naisi 437 - kokku on Härjanurmes 801 inimest.

1834.aastal on mehi juba 499, naisi samuti 499 ja kokku 998 inimest.[2] Varem oli meeste arv naiste omast tunduvalt väiksem, nüüd on selles osas saavutatud tasakaal. Rahvaarvu suurenemine on toonud kaasa olulise nihke sotsiaalsete gruppide arvulistes vahekordades.

Talude nimekirja lõpul loetakse üles 15 perekonda 127 inimesega. Kes need inimesed on? Üheski nendes peres pole märgitud peremeest,-sellega ei ole tegemist uute taludega. Paljud pered on väikesed ja koosnevad ainult isast - emast ja lastest. Üheski peres pole teenijat, sulast, karjast, majalist. Ilmselt on need vabadike - ja saunikupered, kes elavad omaette majapidamistena. Need on samasugused maaproletariaarlased, kelledest oli juttu Kursi kirikumõisas 1850.aastal. Sellega on meil alust kõnelda maarahva sügavast ja teravast kihistumisest Härjanurmes juba 1830-ndatest aastatest alates. Sellised näited on omased mitte ainult Härjanurme mõisale ja Kursi kihelkonnale tervikuna, vaid kogu Eesti- ja Liivimaale, kus XIX sajandi kolmandal - neljandal aastakümnel raharendile ülemineku algusega (nn.segarendi ajal) taludest vabanevad paljud sulased ja tüdrukud, kus sulaste klass hakkab likvideeruma ja moodustuma uueks klassiks - moonakateks, päevatöölisteks ja teis-

[1] ENSV RAKA,f.1865,nim.2, sü. 29-11.
[2] Samas,sü.30-1.

teks"lahtisteks"inimesteks,keda me võime täie õigusega juba lugeda maaproletariaadiks ja kellest kiiresti kasvav linn hakkab saama omale vabrikutöölisi.

5. L a e v a m õ i s.

Laeva eramõisale[1] kuulusid kaks küla: Ajoküla 5 taluga ja Leva küla 23 taluga. Seega kuulus mõisa alla 28 talu ja veel 6 saunikuperet.

Mõisateenijaid on ühe perekonna kolm inimest.

Tabel 11.

Rahva arvu kasv Laevas 1795-1850.a.

Aasta	Mehi	Naisi	Kokku	Talude arv	Vabadikeperede arv
1795	146				
1811	173			28	6 inimest
1816	190	178	368	28	11(33 inimest)
1826	280	300	580	28	17(121 ")
1834	301	334	635	28	17(117 ")
1850	418	452	870	28	19(

Laevale on iseloomulik vabadike eraldamine majalistest ja saunikutest. Vabadikeperede arv on väga suur, talude arvust moodustavad nad 1816.aastal 39% ja 1850.aastal 68%. 1834.aastal moodustavad vabadikud (17 peres 117 inimest) talurahvast (635 inimest) 18,4%, kuis siia lisada sulased, teenijatüdrukud ja majalised, keda on Laevas alati peaaegu võrdselt pererahvaga,[2] siis on sulasrahvas Laevas pererahvast ülekaalus. Laeva oli ainuke mõis Kursi kihelkonnas, kus see nii oli.

---

[1] ENSV RAKA,f.1865,nim.2, sü. 29-3.

[2] Samas, sü. 30-3.

Vabadike ja saunikute vahel polnud tegelikult kuigi suurt vahet - môlematel oli oma aiamaake vôi maalapike, vahel ka hobune, môned väiksemad loomad, môlemad otsisid tööd nii taludest kui môisast. Sellepärast ei saa me Laeva vabadike ehk. p o p s i d e olukorda ei paremaks ega halvemaks teiste môisate, näiteks Härjanurme, s a u n i k u t e olukorrast pidada.

Laevas on kaks talu sattunud niivôrd raskesse olukorda, et nad on kaotanud talu ôigused ja on muutunud saunikuperedeks.

Rahva raske olukorra iseloomustamiseks toome arvud suremise ja sündimise kohta.

1811 - 1816.aastateni suri Laevas 17 inimest, nendest

1 - 5	eluaastal	6
6 -10	"	1
11 -20	"	2
21 -30	"	1
31 -40	"	-
41 -50	"	4
51 -60	"	1
61 -70	"	1
71 -80	"	1

Seega kuni kümnenda eluaastani suri 7 last - s.o.41% surnute arvust. Samal ajal sündis 45 last.

Isamaasôja perioodil vôeti 1812.aastal 5 ja 1813.aastal 6 noormeest nekruteiks, hiljem (1826) ~~hoopis~~ vähem - 5 noormeest

6. S a d u k ü l a m ô i s[1] -

Tartu linnamôis.

Tàbel 14.

Rahva arv Saduküla môisa piirkonnas XIX sajandi 1. poolel.

Aasta	Mehi	Naisi	Kokku	Aasta	Mehi	Naisi	Kokku
1795	209			1826	255	227	482
1811	214			1834	333	330	663
1816	217	221	438	1850	376	416	792
				1858	399	453	852

Talusid on Sadukülas 1811.aastal 50 , 1826.aastal[2] ainult 36. Sellega on vahepeal likvideeritud neli ~~talu~~ -teist. Pole näha, milles oli sellise suure vähenemise põhjus, kuid võib arvata, et me kohtame siin talude môisa külge liitmist, mida Kursi kihelkonnas mujal pole varem märgatud.

1816.aastal on môisa järgi kirjas rohkesti vabu inimesi - 22 meest ja 17 naist. Elukutsete järgi on nende hulgas mölder, môisa pottsepp, ehitusmeister, metsnik, 2 seppa, koolmeister, rätsep jt. Kôik need vabad inimesed elavad Tartus.[3]

Väikeses môisas on väga palju môisateenijaid - 6 meest ja 9 naist. Nende hulgas on kaks karjust, vahipoiss, tallipoiss, pottsepp, 3 teenijatüdrukut jt.

1826.aastaks on môisateenijate arv vähenenud neljale perele (karjus, tallipoiss, vahipoiss ja keskealine naine, kelle ametit ei ole näidatud).

---

1 ENSV RAKA ,f. 1865, nim.2,sü. 29 - 15.
2 Samas, sü.29-11.
3 Samas, sü. 29-8.

XIX sajandi esimestel aastakümnetel käis Tartu linnas hoogne ehitustegevus. Võib arvata, et linna raad tõmbas ka maalt, oma mõisatest, sellehulgas Laeva mõisast,osa oskustöölisi linna. Sellega võiks seletadagi vabade inimeste ja nähtavasti ka mõisateenijate siirdumist Tartu.

P e a t ü k i k o k k u v õ t t e k s kasutame koondtabeleid, millised peaksid näitama talurahvakihtide omavaheliste suurusvahekordade muutumist XIX sajandi 1.poolel. Kuna revisjonilehed ei anna kõiki andmeid, siis pole ka tabelite kõik lahtrid täidetud; nagu varem märgitud, "kaob" mõni talurahvakiht täiesti või ajutiselt järgnevatelt revisjonilehtedelt. Märgime veel kord, et tegelikult see nii ei olnud.

Tabelites on esindatud need kihid, millistel olid revisjonilehtedes ühte või teisi kihti kuuluvuse märge juures. Kui sellist kuuluvust määrata ei saadud, siis läksid vastavad hinged majaliste hulka. Koondtabeleis toome majalisigi ära ainult niipalju, kuipalju oli vastavaid viiteid.

Tabelites esineb arve, mis pole veel absoluutselt täpsed, sest nad võivad olla sisuliselt ka veidi suuremad või väiksemad ja sellepärast ei saa neid veel ametlike dokumentidena võtta. Tuleb ette, et tabelite vertikaalsummad ei ühtu horisontaalsetega, kuna osa inimesi jääb ühel juhul"sisse", teisel juhul "välja".

Vaatamata nendele puudustele saame peatükisd teha mõningaid kindlamaid üldistusi.

On täiesti ilmne, et Kursi kihelkonna talurahvas oli XIX sajandi 1.poolel lôhestunud teravate vastuoludega rühmadeks.

Pidevalt suurenes sajandi 1.poolel maata ja vähese maaga elanike arv, kusjuures see suurenemine toimus taluperede lagunemise arvel.

Vastupidi môisnike soovile kaotada vabadikud ehk popsid üldse ja kohustada neid vôrdselt talurahvaga môisat orjama - suurenes Kursi kihelkonnas (eriti Laeva môisas) pidevalt popside arv.

Kihelkonnas hakkab sajandi kolmekümnendatest aastatest peale kujunema maaproletariaat - inimeste kiht, kes ei ole põllutööga enam isegi aiamaa omamise kaudu seotud, vaid elatuvad ainult lühema-vôi pikemaaegsest juhuslikust teenistusest. Maaproletariaadi kogunemiskeskusteks saavad Painküla vase-töökoda, Puurmani eramôis ja Kursi kirikumôis. Viimaste môisate maata-rahvas läheb môisatesse päevatöölisteks ehk moonakateks.

1804. ja 1819. aastate talurahvaseadused ei kergendanud sugugi talurahva olukorda, vaid vastupidi - ~~vastupidi~~ liiga suurte teokoormiste tôttu vaesusid paljud talud ja ei jôudnud enam pidada varasemat tööjôudu, mistôttu sulaste arv taludes hakkab järjekindlalt vähenema (eriti Puurmanis).

Veidi lahedamalt elati Saduküla linnamôisas ja Laeva küla suurematel taludes. Puurmanis oli olukord kôige raskem. Sääl ei rajatud uusi talusid, taludesse kogunes paljusid peresid kokku, kelledele ei jätkunud ei maad ega tööd.

Raskest olukorrast Puurmani môisas kôneleb kerjuste silmapistvalt suur arv iga revisjoni ajal, eriti sajandi kolmekümnendatel ja hilisematel aastatel.

Sulaste arv hakkas sajandi 2. veerandist järjekindlalt vähenema.

Tööjõudu oli ainult üksikutes taludes küllaldaselt, enamikes taludes ei jätkunud sellest môisatöödegi tegemiseks, rääkimata oma majapidamiste korrashoiust.

Hulgaliselt tôime fakte, mis näitasid talurahva kôigi kihtide, eriti sulasrahva karmi eluvôitlust: leskperenaiste abiellumisi noorte sulastega, et hoida talu minekut lôpliku laostumise teele, saunikuperede vôitlust olemasolu eest jne.

Paljusid kordi mainisime môisateenijate tagasipöördumist taludesse.

Talurahva vastupanu môisa survele oli eelnevas väliselt peaaegu nähtamatu, sest põgenike arv poole sajandi jooksul oli väike. See oligi ainult väliselt nii. rahvatraditsioon räägib hoopis muust - kôigi Kursi talurahvakihtide ühisest vôitlusest vihatud pärisorjusliku korra vastu.

Lôppeks täpsustasime mônes osas terminoloogiat ja näitasime ka, et majaliste (Einwohner) hulka kuulus mitte üksinda vanu , vaid ka keskealisi ja täiesti noori inimesi.

Kôik eeltoodu näitab feodaalkorra kriisi teravnemist ja uute, kapitalistlike suhete paratamatut sissetungi põllumajandusse. Kapitalistlikud suhted saavutavad lôpliku vôidu Kursi kihelkonnas küll mônevôrra hiljem, XIX sajandi teisel poolel.

III

T a l u r a h v a o l u k o r d K u r s i k i h e l k o n n a s p ä r i s o r j u s e a j a l

1. A j a l o o l i s t r a h v a t r a d i t s i o o n i .

Ajalooline traditsioon on üheks ajalooteaduse abiallikaks. Jutustajad annavad edasi seda, mida nad kuulsid oma vanematelt vôi tuttavatelt kodukoha endisest elust. Kuivôrd ajalooline traditsioon on objektiivne-oleneb sellest, millisesse sotsiaalsesse rühmitusse jutustaja vôi mälestuste kirjapaneja kuulus vôi kuulub. On enesestmôistetav, et môisakubjase hinnang sündmustele ja nähtustele on teopoisi jutustusest pôhimôtteliselt lahkuminev. Sellepärast saame kasutada ainult talurahva hulgast pärinevate jutustajate mälestusi kui vahetult hilisema pärisorja pôlve läbielanute hinnanguid môisale ja teotööle.

Traditsioonis pole kuigipalju teadlikku talurahva kihistumise valgustamist, kuid päriselt ei minda mööda ka sellest kûsimusest. Meil pole pôhjust mitte usaldada talurahva esindajaid.

Järgnevad materjalid on pärit Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr.R.Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnast,[1] Akadeemilise Ajaloo Seltsi

[1] ENSV TA RKM KO, f.nr.199.

stipendiaatide aruannetest, Elfriede Änilase poolt 1931.a. suvel kirjapandud lugudest. Mõned jutustajad elavad veel nüüdki, nendega on ka vahetult vesteldud, näit. Peeter Neumanniga, kes töötas 50 aastat kooliõpetajana Kursi kirikuvalla ja Puurmani algkoolides ja on praegu 90-aastane.

Esemelised mälestised.[1]

Vanal ajal olnud Kurukase külas Katku mäe juures rahva peljupaik. Suure katku ajal olevat terved inimesed sinna katku eest peitu põgenenud. Sinna olevat ka maetud üks sõjapäälik. Mõnest kohast olevat leitud säält inimluid. Katku ajal olnud mäel kaks maja, kus elanud kaks peret. Need jäänudki kogu Tartu kreisist katku ajal järele.

Mäända küla Otsa talus on liivaküngas. Säält leitud vanu esemeid, pronks- ja hõbesõrmus. Sääl pidanud olema rootsi sõjaaegne matusepaik. Talu kabelist leitud inimluid, rahasid ja roostes naelu. Leitud rahad osutusid rootsi rahadeks 1671-1677-ndatest aastatest ja saksa Nürnbergi rahadeks. Sada aastat tagasi olnud sääl suur kivirist, mille Puurmani krahv lasknud lõhkuda ja kivid mõisa rehe müüri jaoks ära vedada.

Suusõnaline traditsioon.

Umbes 65 aastat tagasi läinud Härjanurmest mitu perekonda Venemaale, nii Läti, Madise jt.taludest. Rent olnud väga kallis maksta ja jäädud võlgadesse. Venemaalt

1. ENSV TA RKM KO, f. nr.199, lk.9.

loodetud paremaid maasaamise võimalusi ja elamistingimusi leida. Saadudki Siberist maad õige odava hinnaga. Tühjaksjäänud kohtadele asunud enamasti oma valla peremehed, väljastpoolt tulnud vähe inimesi sisse. Ei olevat aga Venemaalgi see elu nii kiita olnud, kiljem tulnud mitu peret tagasi.

Sõjad.

Kõige raskem olnud Rootsi ja Vene vaheline sõda. Väga âgedad olnud vene naised, kes rootsi sõdureid tuletukkidega taga ajanud(? K.N.). Rootsi vägi liikunud Põltsamaa poolt Tartu poole, minnes üle Pööraküla Hundimurnu talu lähedal oleva oja, millest kohta kutsutakse praegu "rootsi sillaks". Tammiku külas olnud ka lahing. Lahingutega käinud kaasas riisumine ja tapmine, emad püüdnud omi lapsi kaitsta, kuid kõik löödud armutult maha. Rootsi sõja ajal põgenenud inimesed metsadesse peitu ja võtnud loomadki kaasa. Loomadele pandud võrud ümber ninade, et nad ammuda ei saaks. Püütud kraamigi kaasa võtta. Riided seotud linade sisse, määritud poriga kokku ja pistetud põõsastesse.

Vene-prantsuse sõja ajal (s.o.1812.a.Isamaasõja ajal K.N.) olnud prantslasi Põltsamaa lähedal laagris. Igasse tallu aetud kümme meest, keda talu söötma pidanud. Need, kes tõrkunud toitu andmast, saanud sõduritelt peksa. Liikunud kuulujutt, et kui Laiuse mäel tuld loitmas nähakse, siis lahing varsti otsaga sinna jõudvat. Käidud õhtuti väljas vaatamas, kas tuli Laiuse mäelt juba paistab.

Katkud, näljad, ikaldusaastad.[1]

Põhja sõjale järgnenud katkuaja kohta räägitakse järgmist: Tallinna ja Tartu vahel olevat suure katku ajal ellu jäänud seitse perekonda, iga pere ise kohas. Kartulipealsed ja nõgesed olnud igapäevaseks toiduks, seda süües tuletatud ikka meelde: "Kui silku-leiba kõht täis on, vaat' kuidas siis lõikaks käes." Mõnel talul olnud veel eelmistest aastatest herneid alles, neid käidud üksteiselt palumas, keedetud soolaga ja antud ainult väikestele lastele elu sees hoidmiseks.

Ajaloolised isikud.

Kohalikest tegelasist teatakse kõige rohkem rääkida lugusid pastorite ja mõisnike kohta. Tuntakse nelja pastorit - need on Schubbe, Janter, Toepffer ja Punga.

Mõisnikest on rohkesti jutuainet andnud Puurmani hull või kuri krahv, nii kuidas kohalik talurahvas oma rõhujat nimetas.

Kirikuõpetaja Schubbe ajal juhtunud järgmine naljakas lugu: Kursi kiriku koori all asetsenud alati jutluse ajal vallavaesed. Surnute mälestuspühal jagatud sääl neile leiba, milletõttu praegugi kutsutakse kooripealset "sandi kooriks". Kiriku uksed olnud lagunenud ja Kopa talu sead pääsenud kirikusse. Kord läinud pastor Schubbe kirikust mööda ja kuuldes kirikus imelikke hääli, arvanud, et kirikus on kurjad vaimud. Jooksnud siis ruttu köstri järele, kutsunud selle ka ja läinud mõle-

[1] Samas, lk.19.

mad lauldes, köster ees ja Schubbe taga, kirikust vaime välja ajama. Siga jooksnud suure hirmuga otse köstri jalgade vahelt läbi, võttes selle ühtlasi türjale; köster saanud veel hüüda: "Jumalaga, nüüd on sõit sees!" Siit näeme, et kiriku vastu ei tuntud mingisugust autoriteeti, igast juhusest püüti kinni haarata kirikutegelaste naeruvääristamiseks.

Õpetaja Janter olnud päris poolearuga mees. Kui ta jutlustamisel hoogu sattunud, rääkinud ta pea õhtuni ja inimesed pidanud ikka kirikus olema ja teda kuulama.

Kord läinud keegi talumees metsa omale tarbepuid tooma. Puurmani hull krahv sõitnud parajasti mööda. Nähes metsa ääres meest luusimas, ronimud tõllast ja läinud mehe juurde. Mees jäänud hirmu-pärast seisma. Krahv haaranud sõnalausumata mehel kirve käest ja löönud sinnasamasse mehe maha, läinud siis metsavahi juurde ja ütelnud: "Mine korja see raip sealt metsa alt ära!"

Kord läinud krahv Pakaste mõisa talli loomi vaatama, tallimees ei olevat pimedas härrat ära tundnud ega mütsigi maha võtnud. Krahv võtnud ukse kõrvalt sõnnikuhargi ja löönud tallimehe maha.

Hull krahv olnud kord Jõgeva mõisas. Setu tulnud potikoormaga mõisa. Krahv lasknud setul kõik potid purüks peksta ja hobuse maha tappa. Pärast maksnud potid välja ja lubanud potikaupmehel tallist kõige parema hobuse valida tingimusel, et setu hobuse suhu ei vaataks. Setu ei olevat suutnud aga oma kuudishimu taltsutada ja nurga taga vaadanud järele, mis loomal siis õige viga on. Krahv näinud aga ära, võtnud hobuse tagasi ja

kihutanud mehe jalgsi mõisast minema ega olevat hobust ega vankrit välja maksnud.

Hullul krahvil tulnud vahel peksmise tuju. Kord peksnud ta oma tallipoissi päris ilma põhjuseta. Poiss küsinud, mis ta kurja olevat teinud. Krahv vastanud, et küll ta juba mõnikord midagi ikka tegevat. Poiss lasknud siis meelega hiljem hobused kaera.

Kord ajanud krahv poisikese puu otsa ja käskinud sellel käo moodi kukkuda, ise võtnud ta püssi ja lasknud poisikese maha ja ütelnud hädaldajatele, et ta olevat kägu lasknud.

Hull krahv küsinud oma kutsarilt, kas tal taha olevat. Kutsar vastanud eitavalt. Siis pannud krahv oma aumärkidega kuuele vana palitu peale, visanud end küli-li reele ja sõitnud kutsariga minema. Teel tulnud keegi mõisnik kolmehobuse saaniga vastu ja karjunud, et talupoeg tee jalamaid vabastaks. Hull krahv ei olevat seda tähelegi pannud, Siis karanud mõisnik saanist, haaranud oma kutsarilt piitsa ja löönud hullu krahvi ja selle kutsarit. Hull krahv hüpanud nüüd vihaga püsti ja löönud palituhõlmad lahti. Võõras parun kohkunud valgeks ja pidanud krahvile sada rubla trahvi maksma. Krahv andnud selle raha kutsarile, öeldes,et nii tehakse kõige kergemini raha.

Pakaste karjamõisa üks rentnik olnud keegi Sarnandi nimeline mõisnik. Teomees vedanud vilja rehest ära. Koormaga härrasmaja eest mööda minnes kukkunud kott vankrilt maha porri. Mõisnik, kes haigena akna all

voodis lamanud, näinud koti kukkumist, käsutanud kohe teomehe oma juurde ja saginud talumeest juukseist nagu hull. Järgmisel päeval olevat môisnik ära surnud. Tallipoiss, kes ta kirstu tôstnud, löönud koomnule mitu lopsu vastu pead, kutsudes teisi teomehi sama tegema. Need ei olevat läinud, kartes, et vahest hakkab môisnik neid koolnult hullemini kiusama kui ta seda teinud elavana. Sadukülas olnud kord ôitselised hobustega metsas. Môisaproua hiilinud järele, kas ôitselised hobuseid vilja ka lasevad. Ôitselised vôtnud proua kinni ja andnud talle tubli nahatäie. Pärast môis uurinud küll ja lubanud sada rubla sellele, kes peksjad üles annab. Keegi polevat seda aga teinud. Proua pôdenud aastaid seda nahatäit. Teolised rôômustanud eriti selle üle, kuna proua olnud haruldane nuhk, kes kôiki sulaste toiminguid salaja jälginud. Proua lasknud teomehi iga päev peksta. Eriti toore mehena mäletab rahvas Saduküla metsnikku. See,omades palju maad,käitunud talupoegadega türannina, abiellumiseks pidanud alati temalt luba küsima.

Teoorjus.

"Talupoegade "oma" majapidamine oma hingemaal oli môisniku majapidamise eeltingimuseks, selle eesmärgiks polnud talupoja "varustamine" elatusvahenditega, vaid môisniku varustamine töökätega".[1] See leninlik määrang näitab selgesti,kuidas môisnik suhtus talupojasse ja tema majapidamisse.

[1] V.I.Lenin, Kapitalismi arnemine Venemaal, Teosed 3.k., Tallinn 1950, lk.152.

Teoorjusega ei saanud leppida ükski talurahvakiht olgu see peremees vôi sulane, perenaine vôi teenijatüdruk. "Juba lapsest saadik lasub viletsuse ja orjuse märk tema (eestlase E.N.) näol ja ilmes ja viha ning sügav salavimm ühes kibeda pôlgusega on ainus jôuline tundmus, milleks on vôimeline pôrmusse rôhutud eestlane. Sakslane on temale hirmutuspildiks, ta lastele kolliks. Näevad siis lapsed küla vahel, kui nad mängimiseks kokku on kogunenud, kedagi sakste taolist teed pidi enda poole tulevat, siis jätavad nad kôik maha ja jooksevad kisaga minema: Saks tuleb![1]

Eesti valgustajad-demokraadid, eesotsas Fr.R. Kreutzwaldiga, tunnevad sügavalt kaasa talurahva raskele olukorrale. Fr.R.Kreutzwald kirjutab:"Kui asi veel môni aasta nii edasi läheb, siis on vaevalt ette näha, mis meie pôllumajandusest saab kui järjest peenem leidmisvaim aurumasinaid pôllutöö jaoks välja ei môtle. Vaene talupoeg peab varsti küll i s e e n d a adraette rakendama, kui ta needust "oma palehigis pead sa sööma" täita püüab ja nälga ei taha surra. Säärane on siis see paljukiidetud Liivimaa talurahva olukord, peavad küll olema imelikud prillid, et niisugust käegakatsutavat tôde mitte tunda".[2] Täiesti samal seisukohal eeltoodutega on rahvas teoorjuse hindamisel ka ise.

---

[1] Johann Chistoph Petri, Ehstland und die Ehsten, I, 1802, lk.294-295.

[2] Fr.R.Kreutzwald 1803-1882, Album, Tallinn 1953, lk.107.

Teoorjust peab rahvas orjuseks. Orjus oli väga raske, kohtlemine toores. Talupoeg oli maakülge kinnitatud ja ei tohtinud elukohta muuta. Ta oli mõisaga eluaegselt seotud, küll võidi teda aga müüa ja loomadegi vastu vahetada. Haigele inimesele tulnud kubjas koju järgi, ladunud sealsamas viisteistkümmend kepihoopi selga, tähendades et nüüd pidavat jalamaid mõisa külima minema - nii jutustab Kursi rahvatraditsioon.[1] Ei olevat keegi sakstest uskunud talupoegade haigusi ja nälga. Rukkilõikuse ajal üks orjatüdruk lõiganud natuke pikema kõrre, mille peale kubjas nurisenud. Tüdruk tähendanud alandlikult, et ei saavat ju kõrt nii tolliga mõõta, kubjas vihastunud ja ladunud kepiga paarkümmend, ise sõnades:"Mõõda nüüd kõrt,sa vilets vaim!" Pärast kõrsvilja koristamist pidanud kõik pudenenud viljapead ära korjama.

Sügisene rehepeks oli kõige raskemaid abiteo kohustusi,sest rehepeks käis peamiselt ööseti ja ka pühapäeviti. Rahvas kutsus viimast "jooksu reheks".

Tükitöö sissetoomine mõisatöösse raskendas veelgi olukorda. Abitegu nõuti Kursis samuti kui mujal. Päevaseks künninormiks polnud Laevas üks vakamaa kõva kesamaad. Künda tuli algelise harkadraga. Pääle künni käinud kubjas põllu läbi, hoolega vaadates kas põld vahest kuskilt pole tõerveks jäetud. Kui leitud kuskilt poole jala suurune terve mätas, arvestatud teost söögivahe maha. Sõnnikuveo ajal pidanud söögivahega

[1] ENSV TA RKM KO, f.nr.199, lk.41.

neliteist koormat välja vedama, kui ei olevat seda suudetud teha, ei olevat mõis ka tehtud tööd arvestanud. Neid tüdrukuid, kes väljal tööl olnud, nimetatud vaimudeks, neid aga kes viinaköögis ja karjalaudas olnud, kutsutud korralisteks. Nii pidanud talud oma tööjõu mõisapõllul täielikult välja kurnama, mille all talupõllud raskesti kannatasid. Tehtud päevade ülesmärkimiseks olnud iga talu jaoks 2 kolmekandilist pulka(teopulka), üks talus, teine mõisas, kuhu märgitud aasta jooksul tehtud päevad. Kui nõutud arv päevi tehtud - viidud pulgad mõisa, millede asemele antud järgmise aasta pulgad.

Suurimat pingutust nõudsid talurahvalt sügisesed mõisatööd - öösel peksti rehte, päeval künti.

Kibedal rehe ajal pidanud suurem koht neli inimest mõisa saatma. Kord toonud rehepapp käsu ühte tallu, kus olnud kolm inimest, et õhtul olgu neli inimest rehel. Pärast palumist lubanud rehepapp võtta neljandaks kaheksaaastase tütre kaasa, kelle tööks olnud lademe äärte kokkuriisumine ja viljavihkude kandmine.

Peremehed, kellel mõisale mõned päevad tegemata jäänud, aetud korraga mõisa kokku ja saanud peksta. Laupäeviti olnudki mõisas peksupäevad, kus eksijaid karistatud iga tühisema asja pärast, eriti aga saanud peksta karjased, kes karja vilja olid lasknud.

Üks mõisa karjatüdruk, kes ei olevat suutnud suurt seakarja üksi hoida ja nad kartulisse lasknud, uputanud enda peksuhirmus laupäeva hommikul ära.

Puurmani mõisas olnud peksukeller, kus veel raharendi ajal mädanenud peksumalkade hunnikud vedelenud. Kord pekstud Puurmani mõisas Härjanurme Matsi talu peremeest. Mees pannud särgi alla lamba naha, saadud aga sellest aru ja karistatud kõvemini. Mehe palve peale vastanud mõisnik:"Sured sa või elad, mulle see ükskõik."

Vooride kohta kirjutatakse Kursi kirikumõisa 1826. a.vakuraamatus järgmist:"Sest wallast ei pea üttegi woori kawemba maa peale wõetama kui 242½ wersta päle, nink üttegi poolt woori kawwembahe kui täwwe woori poole tee päle, nink om se samma wakko = ramatun üits täus woor üttekokko se ootmisse päiwaga 14 hobbesse orjusse päiwa, nink üts pool woori 7½ hobbusse orjusse päiwa ülesarwatu[1]..." Kursist käisid voorid Oudovasse, Pihkvasse, Pärnu, vahel Riiga ja Tallinnassegi.

Vooris käidud valdade kaupa. Reetaldu võetud kaks paari kaasa. Kasutatud saarepuust jalaseid, millised nii ruttu ei olevat kulunud. Veetud viina ja vilja. Sageli pidanud teele minema vähese ja kehva toiduga, millest tõttu pool vooriaega nälgitud. Mõnikord olnud korraga vooris 50-60 hobust. Tallinnas käimiseks arvestatud 8 teopäeva, Narva 9. Vooris käies saadud koledasti külmetada, nii et mõnedki mehed jäänud põdema ja surnud. Laeva mõisa piiritus veetud Tallinna ja Pärnu. Voorist tagasi tulles uhtnud teomehed piirituse aamid teel ära ja saanud säält veel korralikud napsid, tuldud mõnigi kord joobnuna voorist tagasi.

Talude lammutamist olevat mitmel pool, ka Laevas,

[1] ENSV RAKA, f.1257, nim.1, sü.179, l. 2.

ette tulnud. Härjanurme mõis olevat tekkinud talude lammutamisest (s.o. talumaade mõisastamisest) saadud maadele. Puurmanis lastud maha lõhkuda Kuusikvälja, Lepiku, Riiavälja ja veel mõned talud, milliste põllud kasutatud mõisa maa-ala laiendamiseks. Ka Kursi kirikuvallast lõhutud talu ja inimesed aetud ääremaile, kus nad uudismaa harimisega omale uued põllud pidanud soetama. Pikknurmes ei olevat teoaeg nii rõhunud, kui mujal, kuna see osa kuulunud Tartu linna alla.

Mõis võinud panna sulasemd teenima selle peremehe juurde, kuhu tahtis. Kui käsku ei täidetud - anti mõisas keretäis peksa ja pandi veel kolmeks päevaks peksukeldrisse kinni. Teoajal juhtunud järgmine naljaks lugu: ühe teomehe, Jüri Paliale vanker olnud lagunenud, kuid kirikumõisa pidanud sellegipärast teole minema, mees läinud ilma vankrita, istunud hobuse selga, harkadra võtnud omale õlgadele ja adrakure otsa veel äkke. Nii ratsutanud ta hommikul läbi Pedja jõe kirikumõisa teole ja õhtul säält tagasi.

Raharendi ja taludeostu aeg.

Enne puht raharendile siirdumist olnud küllalt talusid, kes mõisaga olnud seotud segarendilepinguga. Pööraküläs olnud keskmise suurusega talus sellal järgmised kohustused: sügisel pidanud panema kokku kaks vakamaad igast kõrsviljast, võtma pool vakamaad kartuleid, heina tulnud teha kolm kuni neli vakamaad. Peale selle tulnud raha maksta 30 rbl. ulatuses. Segarendi

aeg kestnud peale teoorjuse lôppemist kuus kuni kaksteist aastat. Ei olevat kohe raharendile võtta tahetud kartusel, et talupojal olevat võimatu vajalikku rahasummat koguda. Saduküla môisa kandikohad teinudki ainult teopäevi. Kolmekümne vakamaa suuruse koha eest tehtud aastas 300 päeva, 100 hobuse (rakme-) ja 200 inimese (jalgsi-) päeva. Viieteistkümne vakamaalise koha eest pidanud koristama 4 vakamaad suvivilja, 3 vakamaad rukkipôldu, 10 vakamaad heinamaad ja maksma 10 rbl. raha. Puurmani môisas tulnud ühe kolmekümne vakamaa suuruse koha eest teha järgmisi teotöid: panna kokku 6 vakamaad talivilja, 13 vakamaad suvivilja ja 13 vakamaad luhaheinamaad ühes talvise äravedamisega. Peale selle teinud see talu 13 rehe- ja 12 sônnikuveo päeva, lôiganud 8 saepakku ja maksnud 14 rbl.raha. Segarendi kohad olnud küllaltki rasked, eriti heinateo suhtes. Heinamaatükid antud enamasti kodust väga kaugele luhta, kuhu nädalaiks kôige ilusamal tööajal pidi orjama minema. Talu enese tegu jäänud alati hiljaks. Sageli ei olevat oma tööjôuga läbi tuldud, vaid pidanud päivilisi palkama, et môisa hein kiiresti kokku saaks.

Puht raharendil olevatel taludel olnud rendikogumine küllaltki raske. Ôigel ajal kaks korda aastas pidanud rendi ära maksma. Môis ei olevat tähtpäeva pikendanud, kuna olnud isegi alati rahahädas. Et rendisummat kokku saada, pidanud sageli talust paremad loomad ära müüma, mille all talupojad tublisti kannatanud. Viiekümne vakamaa suuruse koha eest makstud renti 150 rbl. aastas. Iga aasta tôusnud rendi hind ja môned aastad

hiljem maksnud ta juba 170 rbl. Renti makstud maa headuse järgi, keskmise väärtusega koha eest pidanud maksma esimesel rendiaastal 5 rbl. taalri eest, edaspidi aga palju rohkem. Kui oma tööst aega jäänud, siis käidud ka mõisas pakilisemate tööde puhul abiks, kuid siis juba raha eest. Sõnnikuveo eest maksnud mõis koorma pealt 17 kopikat.

Ostule läinud Kursis talud kaunis hilja - XIX saj. lõpul. Puurmani kandikohad ei olevat üldse ostule läinud, vaid neil kestnud rendikohustus edasi.

Töö- ja elamisvõimalused.

Põlluharimine olnud peatööks, käsitöölisi olnud vähe ja needki olnud enamasti mõisa teenistuses. Igasugused tööriistad valmistatud suuremalt osalt peredes kodus ise, kuna nende primitiivsuse tõttu ei olnudki tarvis mingit erilist oskust.

Elamud olid pimedad, mustad ja kütmise ajal suitsu maani täis. Tarberiistad äärmiselt primitiivsed ja enamasti puust; reed, vankrid, äkked jne. ja kööginõudki tehti puust.

Toit olnud eriti vilets, leib tehtud pooleldi aganaist. Proovitud järele kas aganaid vahest vähe ei ole võrreldes puhta viljaga. Selleks pannud naine kasuka selga ja läinud rehe alla, mees toa lävelt visanud peoga teri vastu naise seljasolevat kasukat. Kui terade krabin olnud veel kuulda, siis lisatud hoolega aganaid juurde niikaua, kuni see ei olevat enam krabisenud.

Jahvatamisel pidanud seda segu pulgaga veski kolust alla toppima.

Pöörakülast käinud tüdrukud Pakaste mõisas teol. Kaasa pandud nädala toiduks leib, kiisad ja kõrdi lähker. Kõrt läinud nädalaga kibehapuks, kuid pidanud sööma ja nädala lõpul kippunud seegi otsa saama, millele siis vett jätkuks juurde lisatud. Ühest talust mindud teo ajal mõisatükile orjama kogu perega nädalaks ajaks. Ei olevat aga leivaraasugi olnud ühes võtta. Üks vigasejalaga poeg jäänud koju, see peksnud üksi rehe, tuulanud vilja ja jahvatanud käsikivil, keetnud siis veerandiku rukkipuudru täis ja viinud teolistele põllule.

Suuremad tühjad pääd tuulatud viljast välja. Sellest aganasest viljast tehtud leiba nimetatud ka veel sõkel- või vaheliku-leivaks. Hapupiima ja kõrgisegu olnud eriti suvel leivakõrvasena eelistatud toit. Laupäevaõhtuti keedetud harilikult katla täis värsket suppi, millest jätkunud pea nädalaks ajaks.

Meestele, kui raskema töö tegijatele, pandud leib ühes, naised aga, kui leib lõpukorral olnud, pidanud sageli ainult kõrdi varal töötama. Leiva aseaineks olnud sageli ka oad, milliseid soolaga keedetud ja päris tahedad süüa olnud. Aganasest rabedast taignast ei olevat saanud terveid leibu küpsetada, küpsemisel pudenenud tükid ära, millest suuremad tükid teolistele kaasa pandud, vähemad aga lastele süüa jäetud. Küpsemad tükid korjatud ahjust sõela. Ema keelanud lastel tulega leivasõela juurde minna, kartes, et viimati panevad leiva kogemata põlema. Teise tähtsa ja odava toitaine moodustanud kiisad. Need toodud suvel valmis ja soola-

tud kôvasti sisse ning sügisel ja talvel keedetud teolistele ühes, kes viinaköögis, karjalaudas jne. nädala tööl käisid. Silk olnud liiga kallis, kuid neid ostetud ka aastas oma norm pere peale, mida söödud pühapäeviti ja raskemate tööde ajal.

Kartulit varemalt ei olevat üldse olnud. Hilisemal ajal hakanud ka taluinimesed neid väiksel viisil kasvatama. Ühes talus toonud vanaisa môisast taskuga salaja kartuleid ja peitnud voodi alla kasti, et neid kevadel maha panna. Lapsed aga vôtnud kartulid, küpsetanud ja söönud ära, mille eest nad isalt tublisti peksa saanud.

Vallavaesed käinud ikka veski juures jahupühkmeid toiduks otsimas. Kord läinud nad veski kööki, kus ei olevat parajasti kedagi olnud. Oasupp keenud pajas. Vanakesed tundnud lôhnast supi ära ja söönud veskipere supi kôik nahka.

Kui nädalapäevad teol olles leib lôppeks purukôvaks kuivanud, siis vôtnud süües suu päris katki. Väga raske olnud sulastel. "Sulased pidid juba kell kaks öösel tööle minema. Ühes môisas pidavat sulased kaebama, et nad 18-tunnilise töö järgi veel peavad tööriistad üle vaatama ja ka köögis tööl olema, ehkki järgmine tööpäev harilikul ajal algas", kirjutas juba isegi saksasoost ajaloolane Agthe.[1] Samal arvamisel oli sulaste elu kohta ka rahvas.

---

[1] Adolf Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, Tübingen 1909, lk.137.

2. L u b j a p ô l e t a m i n e
P e d j a j ô e ü m b r u s e s

Kursi kihelkonda läbiva Pedja ja sella haru, Kaave jõe rajoonis leidub rohkesti kõrgekvaliteedilist lubjakivi, mida kasutati lubja põletamiseks mitme sajandi jooksul.

Lubjapõletamine oli Kursi kihelkonna mineviku omapärasemaid ja laialdaselt levinud talurahva tegevusalasid, ta mõjus kihelkonna paljude talupoegade pärisorjuseaegsele elule kui raske lisakoormus ja sellepärast ei saa seda küsimust jätta kõrvale talurahva elu valgustamisel.

Kursil polnud muidugi ainuke koht, kus lupja põletati - lubjaahje oli kõikjal, kus selleks võimalusi leidus. Peamiselt põletati küll oma vajaduseks, kuid mitmel pool ka müügiks. Suuremal hulgal müüdi lupja Vormsis, Pühalepa ja Reigi kihelkonnas.[1]

Alljärgnevas on kasutatud peamiselt H.Kruusi uurimust lubjapõletamisest Kursis[2] ja isiklike mälestusi, mis on meelde jäänud kohalike elanike jutustustest.

Et tolleaegne tehnika oli algeline ja lubjakivi murdmine toimus käsitsi, raudkangide abil, siis valiti töö kergendamiseks välja esmajoones need alad, kus paas

---

[1] J.Konks, Uusi andmeid meie põllumajanduse kohta XVIII sajandil,"Edasi"1960, nr.201,lk.2.

[2] Hans Kruus, Lubjapõletamine Pedja jõe rajoonis, Äratrükk " Ajaloolisest ajakirjast" 1933, nr.4.

oli maapinna lähedal. Peamiselt murti paasi aga madalaveelise Pedja jõe põhjast ja selle kallastelt, kus paas otseselt paljandus. Selletõttu tekkisid lubjaahjud otse Pedja jõe kaldale alates Tõrve külast kuni Jõune küla põhjapoolsema osani, Kaave jõel alates selle suubumiskohast Pedjasse kuni Sadukülani ja Pikknurme jõel. Lubjaahje oli XIX sajandi lõpul üle 40-ne. Nad asusid Krõõdal, Ausil, Kukelohul, Kotardil, Kassil, Umbal, Hindrekul, Andresel, Puutsal, Kaarlimetsal, Tiidul, Talvil, Nõmmel, Lelul, Venessaarel, Lepikul, Mihklil, Saduküla mõisas, Rähni-Männikul, Ojakülas, Iisakul, Ruupa külas ja Kunila-Pikknurme tee ääres.

Mõnes talus oli 3-4 ahju, ahjuvaremeid on mõnelpool veel tänapäevani alles.

Teated lubjapõletamisest Pedja jõe aladel ulatuvad kaugemasse minevikku. Rootslaste poolt koostatud (1599-1601) katastris on teade, et Kursi alal on 2 lubjaahju, üks 500- ja teine 400- tündrilise mahuga. Ehkki pole nimetatud ahjude asukohta, võib arvata,et nad asusid Tõrve külas, mis asub lubja peatarvitajale, Tartu Linnale, kõige lähemal.[1]

1696-1670.a. suure nälja ajal palus raad kindralkuberneri, et linnamõisate talupoegade koormiste kergendamiseks lubataks ajutiselt vähendada kohustusi lubja andmisel. Sellega oli ka kindralkuberner nõus.

---

[1] Hans Kruus, tsit. töö, lk.7.

Viimane rootsiaegne Tartu linnamõisa, Saduküla rentnik kahetses ühes oma ettekandes, et ta ei suuda täita oma kohustusi linna lubjaga varustamisel halva paemurru ja talupoegade ülekoormatuse tõttu. 1698.aastа sügisel tulid Tartu raehärrad kohapealset olukorda kontrollima. Nad leidsid, et talupojad peaksid põlduдelt hakkama korjama paekive ja rohkem lupja andma.

Lubja põletamine või talupoegadele juurde mitmesuguseid põletamisega seotud töid, nagu lubjakivi murdmine, selle vedamine, ahjude täitmine ja põletamine, vajalike küttepuude kohaletoomine ja lubja linna vedamine. Kõik tööd lasusid ainuüksi talupoegade õlgadel, sest mingeid töölisi lubja tootmiseks polnud ja kõik tööd teostati hariliku mõisaorjuse lisatöõna. ‡699.aastal sai rae lubjamuretsemise komisjon instruktsiooni jaotada lubjapõletamisega seotud tööd vastavalt talude hindesuurusele, kuid tööde maht suurenes seejuures aastast-aastasse.

Eriti raske oli lubja linna vedamine, sest teed olid väga halvad, hobused kurnatud, talupoeg ise vaevles mõisa ikkes ja ei saanud selle töö eest tasu. Suveti kasutati veoks veeteed. Lubi veeti hobuste või paatidega Puurmani mõisast lõuna poole, laaditi ümber lotjadele ja saadeti Tartu. Ümberlaadimine tekitas alati suuri raskusi. Jõune külast, kaugema ahju juurest Puurmani on oma kolm penikoormat maad. Et suvine lubjavedu langes kibedale põllutööde ajale, siis ei jõutud suvega kõike lupja ära vedada ja paratamatult tuli kasutada

ka talvist vooridega vedu.

Põhjasõja ajal ja aastakümneid pärast seda oli Tartus ehitustegevus soikus. Pärast 1792.aasta suurt tulekahju Tartus hakati endiste puumajade asemel ehitama suuremaid kivimaju, 178o-ndatel aastatel käis uue raekoja ja kivisillа ehitamine. Sellepärast tõusis lubjatarvidus XVIII sajandi lõpul Tartus kõrgemale kui kunagi varem.

Saduküla talupojad kaebasid 1762. aastal, et Tartusse ehitatav vene-õigeusu kirik on ajamud nende koormised niisuureks, et nad ei jõua seda enam taluda. Ainult mõnel korral saadeti appi talurahvast Väänikverest.[1]

Lubjapõletamine Tõrve külas läks XVIII ja XIX sajandite vahetusel allmäge. Linn ise enam lubjapõletamisega ei tegelenud, vaid andis mõisad rendile.

Saduküla ja Sootaga mõisate rentnik arvas, et temagi ei suuda rae soovi kohaselt aastas anda looo vakka lupja, kuna talupojad olla väga armetus olukorras ja ei suutvat sellist suurt lubjapõletamise koormust kanda.

XIX sajandi algul elavnes lubjapõletamine Tõrves uuesti, sest Tartu ülikoolihoone ehitamine vajas rohkesti lupja, nii et peale Pedja lubja veeti lupja sisse ka Venemaalt.

Lubjapõletamise tegelik teostamine pandi 182o.aastast alates Tõrve küla taludele, hiljem liideti siia

---

[1] Hans Kruus, tsit.töö, lk.11.

ajutiselt ka teised ümbruskonna külade talud.

Kursi kirikust teatati mitmel 1833.a. pühapäeval järjest, et talud, kes soovivad endale võtta Tartu linnale lubja põletamist, teataksid sellest raele, kes siis sõlmiks nendega vastavad lepped. Rae loata ei tohtinud keegi, ka Saduküla mõisa rentnik, linnale kuuluval maaalal lupja põletada.

Törve küla kolm talu, kes peamiselt Tartut lubjaga varustasid, jäid küll Saduküla mõisaga rendivahekorda, kuid nende teoorjus muudeti juba enne 1844.aastat raharendiks. Need talud said lubjakivi ja küttepuud tasuta, kuid pidid tegema ise kõik vajalikud tööd alates paemurdmisest kuni lubja linna vedamiseni.

Lubja pidid nad müüma Tartu linnale 35-45 kop. vakk. Nii kestis see kuni 188o-ndate aastateni. Siis müüdi kaks talu eraomandiks, kolmas jäi esialgu renditaluks.

Lupjapõletavad Törve talupojad kuulusid Saduküla mõisa alla ja pidid kauge maa taha igal nädalal teole minema. 1857. a. soovitas kubermanguvalitsus anda linna paemurrud enampakkumise teel rendile. Linna kassakolleegium jättis aga kehtima endise korra - ja nii põletasid Törve küla talupojad lupja veel mitukümmend aastat vana korra järgi.

Lubjapõletamine, mis oli Pedja kallastel kestnud vähemalt kolmsada aastat, vaibus XIX sajandi lõpul, mil Kursi lubjaga hakkasid võistlema juba teised, raudteeäärsed Rakke ja Tamsalu lubjaahjud ning Kunda ja Aseri tsementitehased.

Lupja põletasid üksikud talud ka omaette, nagu Kirna, Miku, Rootsiküla, Iisaku jt. ja müütasid seda Tartus, kuid lubjapõletamine taludes ei olnud nende vaesuse tõttu kuigi suureulatuslik. 1725. aastast on teada, et Puurmani talupojad põletasid lupja ühiselt linna maaalal. Raad laskis selle lubja konfiskeerida ja palus Puurmani mõisnikku talupoegi selle eest karistada.

Puurmani mõisnik lubas oma talupoegadel mõisa maadel lupja põletada, Saduküla mõisa rentnik keelas sellele oma mõisas aga ära, kuna talupojad liigses lubjapõletamise tuhinas laostavat oma majapidamised ja ei suutvat täita omi teokohustusi mõisa vastu.

Lubjapõletamisest Härjanurmes on andmeid vähem.

Lubjakivi murti ainult suvel, ahjude täitmine ja põletamine toimus talvel, põllutööde vaheajal. Ahju kütsid kaks meest 4-5 ööpäeva. Paar päeva lubi jahtus, siis algas vedu.

On teada, et Saduküla mõis arvestas ühe kantsülla kivide murdmiseks ja ülesladumiseks kuus rakme- ja kuus jalapäeva, ühe kantsülla kivide ahju juurde vedamiseks ja ahjuladumiseks kuus rakmepäeva. Puud tulid sageli kohale vedada viie ja rohkem kilomeetri tagant Visusti ja Puurmani mõisa metsadest.

Lubjaahju põletamine oli teatud vahelduseks ja oodatud sündmuseks tolleaegses üksluises elus.

Pikkadel talveõhtutel kogunes ahjude juurde sageli rohkesti mehi juttu puhuma, piipu tõmbama ja ahjuperemehe poolt pakutud koduõlut proovima.

Ahjutäie lubja vedu kestis kaks kuni neli nädalat. Kevadeks oli ahi tühi. Veost võtsid osa peale ahjuperemehe ka ümbruskonna hobusemehed nii peremeeste, sulaste kui vabadike hulgast.

Nagu eespool nägime, oli Tõrve küla taludes (Kirnal, Mikul jt.) ja Iisaku talus palju rahvast, viiskümme ja rohkem peret ühes talus. Lubjavedu andis nendele talveti mõningat sissetulekut.

Osa lupja veeti ära teiste mõisnike poolt nende talupoegadega. Harvemini esines juhuseid, kus lupja veeti ka mõisnike hobustega.

Talupojad ise lupja peaaegu ei tarvitanud, sest hooned olid kõik puust.

Kursi lubi ulatus paljudesse mõisatesse, alevitesse ja linnadesse - idas kuni Peipsini, lõunas Valgani, läänes Pärnumaani.

Tavaliselt põletasid talupojad lupja ühiselt kolme-nelja talu peale kokku. Üheskoos kaevati paasi, ehitati ahi, käidi kordamööda põletamas, tulu jagatm võrdselt jne.

Lubjapõletamisel oli kindlasti elustav mõju kogu ümbruskonnale, sest ta rakendas teatud määral "liigset" tööjõudu - vabadikke ja kehvikuid - paekaevamise, vedude, põletamise jne. juures. Suurem jagu talurahvast ei saanud sellest mingit tulu, küll aga kannatas lubjapõletamisega peale pandud abiteo suurenemise all.

Peale lubjapõletamise oli Kursi kihelkonnas veel teisigi ettevõtteid.

Umbes 15o aastat tagasi oli Utsali külas Nõmme talus ja Laasme külas Tisleri talus "klaasivabrikud",

piiritusevabrikud olid Sadukülas ja Laevas.

Puurmani mõisas, Laeva ja Pikknurme külades töötasid "tellisetehased". Sajandi teiseks pooleks hakkas Puurmäni "tellisetehas" andma kuni 13o tuhat tellist aastas. Suur osa tellistest läks uute hoonete ehitamiseks mõisates, osalt aga ka müügile. Puurmani "savikuur" hakkas hiljem valmistama ka katusekive.

Kursi on metsaderohke maa-ala. Siin ajasid talupojad puutõrva, põletasid puusütt ja turustasid selle peamiselt Tartus.

Puurmani mõisas töötas ka mõisniku saeveski. Jahuveski oli Pedja jõel Tõrve külas juba XIX sajandi alguses.

Kahtlemata oli osa Kursi vabadikke ja hilisemaid maaproletaarlasi kõikides eelnimetatud ettevõtetes ametis.

K o k k u v õ t e

Ülesanne, mille lahendamisele asusime, on täidetud: arhiivmaterjalid näitasid selgesti, et Kursi kihelkonna talurahvas oli XIX sajandi 1. poolel liigendunud mitmeteks sotsiaalseteks astmeteks, kus juures saime eraldada kaks põhirühma - pererahva ja sulasrahva.

Esimene rühm, pererahvas, moodustades sugulussidemete tõttu üksteisele lähedaste inimeste pere, oli oma majanduslikult seisundilt sulasrahvaga võrreldes teatud eelistatud olukorras.

Teine rühm, sulasrahvas, jagunes veelgi rohkemateks alarühmadeks kui pererahvas. Siia kuulusid sulased, nende perekonna liikmed, teised perekonnad taludes, kes said talust korteri ja vahel maatüki, teenijatüdrukud, karjalapsed. kasulapsed, kerjused jt.

Vabadikud ehk popsid, kelle arv on kihelkonnas suur, elasid enamasti talumaadel ja tegid maatüki kasutamise eest peremehele tegu.

Kursi kihelkonnale oli iseloomustav popsiperede suur arv juba sajandi alguses.

Kõik eelmised taluinimesed kuulusid põlluharijate hulka.

Eraldi rühma moodustasid talurahva hulgast pärit olevad mõisaametnikud (kiltrid, kupjad, aidamehed, metsavahid, kõrtsmikud, möldrid jt.) ja mõisateenijad.

Mõisa seisukohalt oli aga kogu eesti talurahvas ühesugune õigusteta tööloomade kari, kellele polnud midagi vaja anda, vaid kelle käest tuli ainult võtta.

Talurahva kihid ei tundnud end üksteise suhtes veel kuigi suurte vaenlastena, sest üldhäda, teoorjus ja mõis , vähendas omavaheliste hädade teravust. Seda tõendas rahvas ise ajalooliste rahvamälestuste üleskirjutuste kaudu, kus rahva vaenlasteks pole veel peremees ega perenaine, vaid mõisnik, mõisaproua, mõisaametnikud ja kirikutegelased.

Kursi mõisad arenesid edasi äärmiselt aeglaselt, nn. preisi teed mööda. Et teokoormised olid maksimumi saavutanud juba sajandi alguseks, siis polnud neid enam võimalik suurendada ja nad püsisidki sajandi keskel samasugustena nagu nad olid olnud sajandi algul. Sellega on seletatav ka asjaolu, et Kursi talurahva kahe põhirühma suurusvahekordades ei olnud XIX sajandi 1. poole jooksul järske ja seletamatuid hüppeid, vaid nägime kindlasuunalist liikumist maatarahva arvu pideva kasvu suunas.

Kuna Kursi talude arv ei suurenenud, siis polnud pealekasvavatel sulasrahva liikmetel võimalik saada peremeheks-perenaiseks ja juba sündimisest peale olid nad määratud jääma teiste teenijaiks, tööotsijaiks nii taludes kui mõisates.

Sama käib ka taluperemehe enese poegade kohta, kes samuti pidid jääma sulasteks, olgugi oma isa talus.

Hoides kramplikult kinni pärisorjusest kui ainsast kasulikust ja odavast põllumajanduse organiseerimise viisist - koostasid balti mõisnikud siiski mitmel korral heanäolisi talurahvaseadusi ja rääkisid nagu oleksid talupojad nende poolt vabatahtlikult sajandi 2-sel aastakümnel pärisorjusest juba vabastatud. Tegelikult jäi talurahvas kõikjal 5o-ndate aastate lõpuni teoorjusesse. Pärisorjuse ja teoorjuse vahel rahvas mingit vahet ei näinud.

Kursis oli raharendile üleminek XIX sajandi keskel alles algastmel ja kogu sajandi esimene pool oli talurahvale ühesuguselt raske.

Sellest, milles need raskused avaldusid, jutustas ilmekalt rahvatraditsioon.

Rahval on hea mälu. Ta ei ole tänaseni unustanud mõisnike julma "esimese öö õigust", Puurmani hullu krahvi määratsemisi. Rahvas kutsus kõiki Puurmani krahve hulludeks, tegemata vahet milline see päris hull oli.

Rahvas teadis ka rääkida, et terve rida talusid läksid mõisa külge, et lammutati talumajasid nii Härjanurmes kui Puurmanis või Kursis. Revisjonide andmed seda aga ei kinnita.

Nendes tingimustes polnud talupoeg enam huvitatud majapidamise parandamisest, uute põlluharimisviiside kasutuselevõtmisest ja elas suikudes aastast-aastasse pirruvalgusel edasi. Kuuldused talurahva ülestõusudest teistes maakohtades õhutasid aga Kursigi talurahvast

võitlema oma rõhujate vastu ja siis andis teomees julgesti mõisnikule mitu lopsu vastu pead või peksis mõisaproua vigaseks (vt. lk. 72).

Ajaloolise arengu seaduspärasusena võisime kinnitada, et Kursis tekkis rohkearvuline maaproletariaat, varem kui paljudes teistes kihelkondades. Kõik see sundis tsaarivalitsust ja kohalikke mõisnikke, vastu nende eneste tahtmist, Euroopa kapitalistlike riikide sabas sõrkides, vabastama talupojad pärisorjusest sajandi 60-ndates aastates. Kursi talurahvale ei toonud seegi otsus suuri muudatusi ja ta jäi sajandi lõpuni teoorjusesse.

Kursi talurahva lootused paremale elule täitusid alles 1940-ndal aastal.

Tänapäeva Kursi pole enam metsade ja soode taga - ta on keset nõukogulikku elurütmi. Puurmani mõisa loss sumiseb nüüd lastest. Kas lossikeldris läbipekstud vana-vanaisa oleks osanud mõelda, et tema lapselapsed sumisevadki samas lossis ja õpivad - keskkoolis!

Kas Perraseme Jüri oleks uskunud, et tema kolmanda-neljanda põlve järeltulija on Puurmanis - elektromehaanika tehase insener!

Kursi tänapäev on nagu hele päev pimeda orjaöö taustal.

K a s u t a t u d k i r j a n d u s j a a r h i i v i f o n d i d

I. Marksismi-leninismi klassikute teosed

L e n i n, V. I. Kapitalismi arenemine Venemaal. Teosed, kd.3.Tallinn, 195o, lk.1-511.

II. Trükitud allikmaterjalid

Eesti NSV ajaloo lugemik. I kd.Tallinn, 196o

Eestlane ja tema isand - Talupoegade majandusliku olukorra ja nende seisundi valgustamiseks Eestimaal - Kirjutanud keegi, kes pole eestlane ega tema isand.Tallinn, 1959

H u p e l, A. W. Topographische Nachrichten von Lief-und Ehstland. Erster Band, Riga 1774

H u p e l, A. W. Topographische Nachrichten von Lief-und Ehstland.I-III Bd. Riga 1774-1782

"Maarahva Näddala-Leht", Walle "Wagadus", Wargus Kursi kihelkonnas", 1823, nr. 7

P e t r i, I.CHr. Ehstland und die Ehsten oder historisch-geographisch-statistisches Gemälde von Ehstland, Bd. I. Gotha, 18o2

III. Muu kirjandus

A g t h e, A. Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland. Tübingen, 19o9

Eesti NSV ajalugu kolmes köites. I kd.Toim.A.Vassar. Tallinn, 1955

K a h k, J. Rahutused ja reformid. Tallinn, 1961

K o n k s, J. Eestimaa feodaal-pärisorjuslik põllumajandus ja talurahva olukord XVIII saj. lõpul ning XIX saj. 1. aastakümnel. Tartu, 196o (Tartu Riikliku Ülikooli

Toimetised, vihik 96)

K o n k s, J. Uusi andmeid meie põllumajanduse kohta XVIII sajandil, "Edasi" 196o, nr. 2o1

K r e u t z w a l d, Fr.R. 18o3-1882 (album).Tallinn 1953

K r u u s, H. Lubjapõletamise Pedja jõe rajoonis. Äratrükk "Ajaloolisest ajakirjast". 1933, nr. 4

K ä r n e r, J. Talurahva vabastamine Eestimaal - vabastamise saja-aastaseks mälestuspäevaks.Tallinn,1916

K õ s t n e r, N. Teo-orjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal. Tartu, 1927

L i g i, H. Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558-1561). Tallinn, 1961

M a g n u s, H. Kursi ja Puurmani, Minevikupilte."Kiir",1961, nr. 44 (549)

Tartumaa. Maateaduslik, majandusline ja ajalooline kirjeldus. Tartu, 1925

T r a a t, A. Talurahva õiguslik olukord Liivimaal feodalismi lagunemise perioodil. Dissertatsioon juriidiliste teaduste kandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Tartu, 1955 (säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli Pearaamatukogus)

U i b o p u u, J. Talurahva sotsiaalne kihistumine Urvaste kihelkonnas XIX saj. esimesel poolel. Tartu, 1961 Diplomitöö (säilitatakse Tartu Riikliku Ülikooli NSVL Ajaloo kateedris).

V a r e p, E. C.G. Rückeri Liivimaa spetsiaalkaardist 1839. aastal. Tallinn, 1957

IV. Arhiivifondid

Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv Tartus, (ENSV RAKA)
F. 1865 - Liivimaa revisjonilehtede kollektsioon

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr.R.Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum, Käsikirjade osakond (ENSV TA RKM KO)
F. 199 Akadeemilise Ajaloo Seltsi stipendiaatide aruanded

Sisukord

Sissejuhatus 2

I Kursi kihelkonna vanemast ajaloost 12

II Talurahva kihistumine Kursi kihelkonnas XIX saj. 1. poolel 22

1. Meetodist 22
2. Puurmani mõis 26
3. Kursi kiriku mõis 4o
4. Härjanurme mõis 55
5. Laeva mõis 6o
6. Saduküla mõis 62

III Talurahva olukord Kursi kihelkonnas pärisorjuse ajal 66

1. Ajaloolist rahvatraditsiooni 66
2. Lubjapõletamine Pedja jõe ümbruses . . 82

Kokkuvõte 9o

Kasutatud kirjandus ja arhiivifondid . . . 94

Lisad:

Kaart. Lubjapõletamine Pedja jõe rajoonis. 97
Kaart. Kursi kihelkonna kaart 98
Tabel. Puurmani mõis 1811.a. 99
Tabel. Puurmani mõis 1816.a. 1oo
Tabel. Puurmani mõis 1826.a. 1o1
Tabel. Puurmani mõis 1834.a. 1o2
Tabel. Puurmani mõis 185o.a. 1o3
Tabel. Härjanurme mõis 1811.a. 1o4
Tabel. Härjanurme mõis 1816.a. 1o5
Tabel. Laeva mõis 1811.a. 1o6
Tabel. Laeva mõisa talurahvas 1816.a. . . 1o7
Tabel. Koondtabel 1o8

Lubjapõletamine Sedja jõe rajoonis

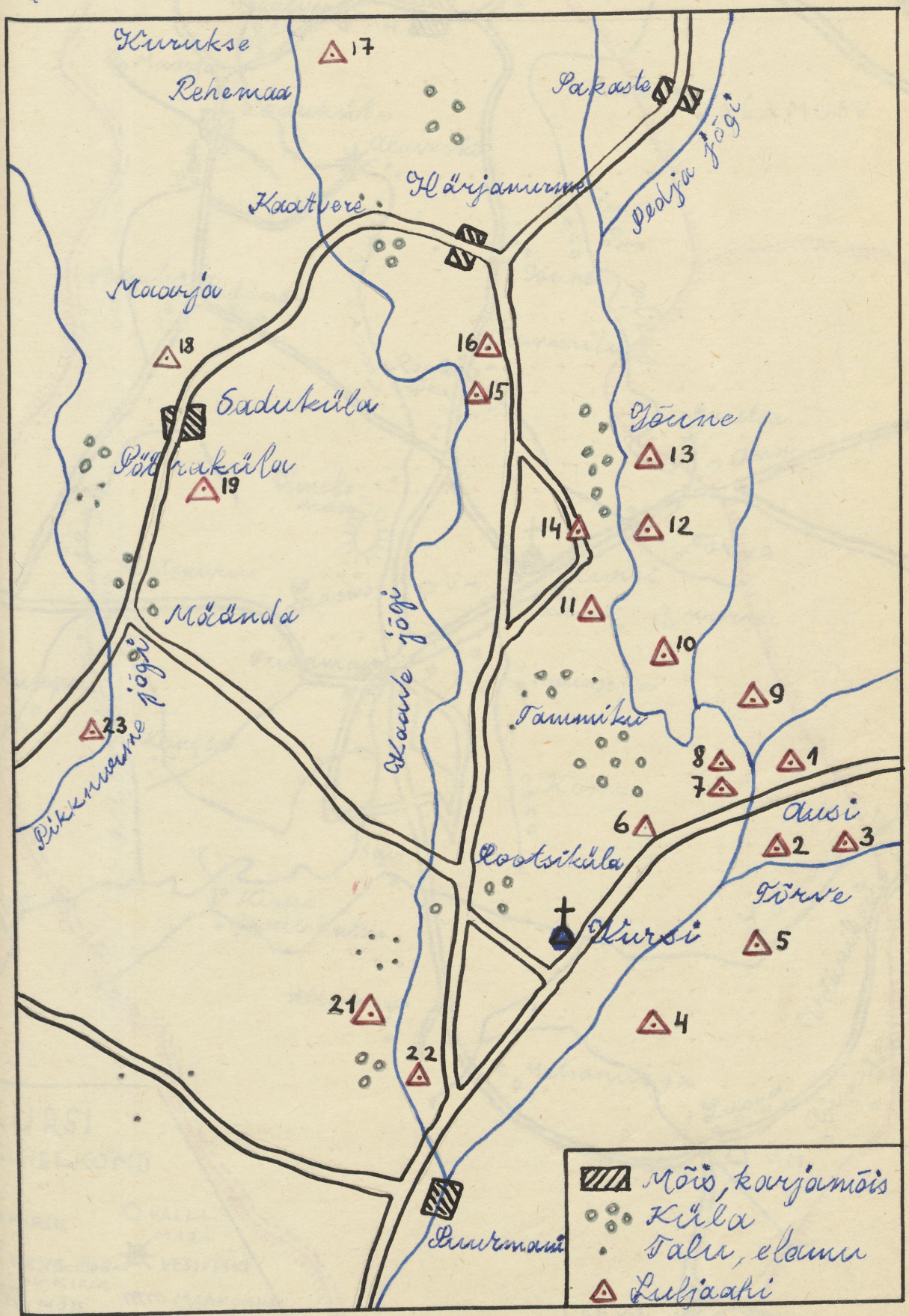

1. Krõõda (2 ahju. Selle talu maal ka Tartu linnale kuulunud paemurd).

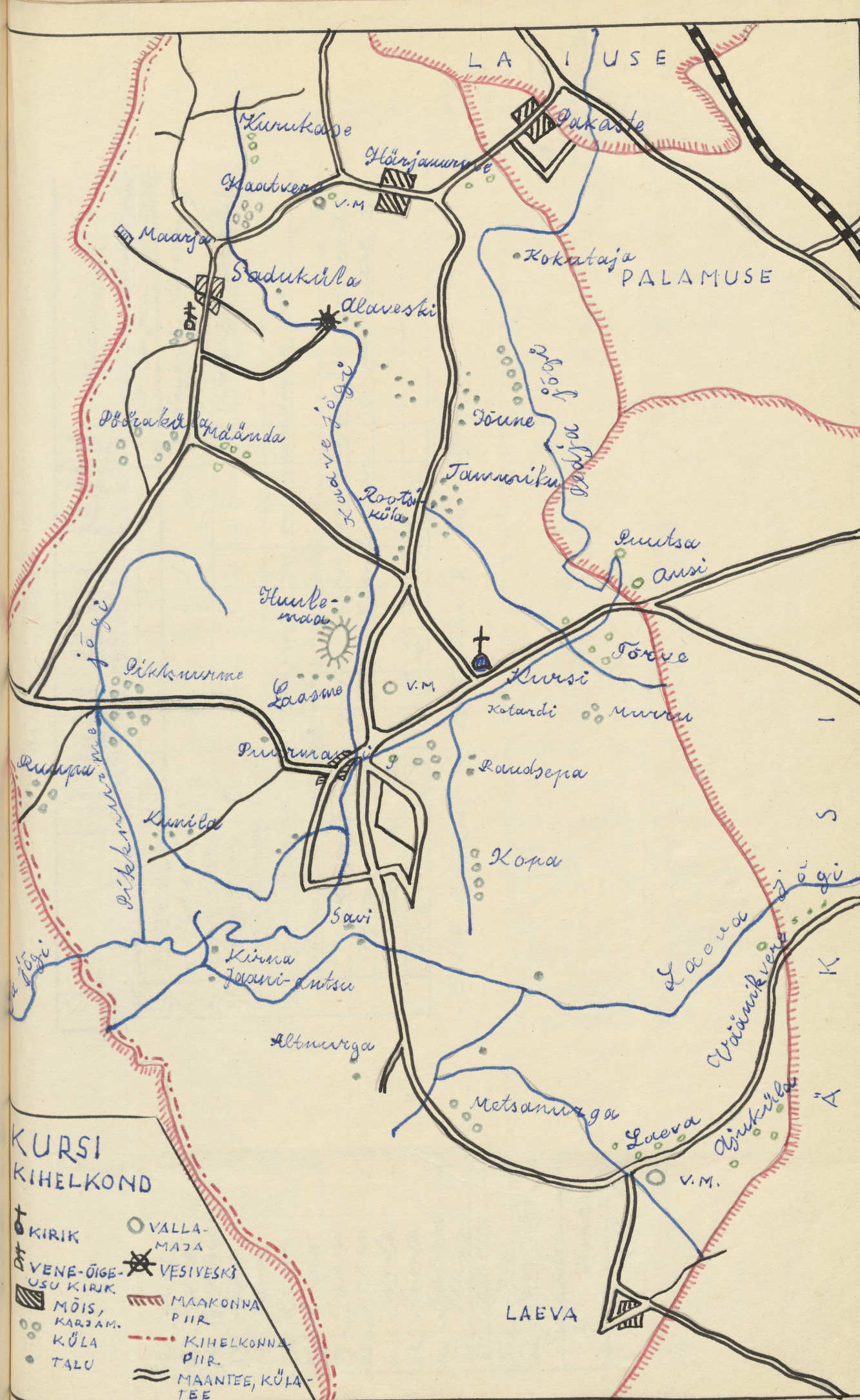
LA I USE
Pakaste
Kurukase
Härjanurme
Kaatvere
V.M
Maarja
Sadukülla
Alaveski
Kokutaja
PALAMUSE
Kaave jõgi
Jõune
Tammiku
Rootsi-küla
Puutsa
Ansi
Huulemaa
Pikknurme
Laasme
V.M
Kursi
Kotardi
Murru
Pikknurme jõgi
Puurmani
Raudsepa
Kunila
Kopa
Savi
Kirna
Jaani-antsu
Altnurga
Laeva jõgi
Väänikvere
Metsanurga
Laeva
Ajuküla
V.M.
LAEVA
ÄKSI
KURSI
KIHELKOND
KIRIK
VENE-ÕIGE-USU KIRIK
MÕIS, KARJAM.
KÜLA
TALU
VALLA-MAJA
VESIVESKI
MAAKONNA PIIR
KIHELKONNA PIIR
MAANTEE, KÜLA-TEE

(Talude nimed)

Jrk. nr.		Pere-mees	Pere-mehe naine	Pere-naise naine	Sulane	Käsi-lasris	Karja-le	Saanud	Majagi-sed	Väljas-olijad	Külas	Märkused.
1.	Talu nr. 1	1									Tammiküla	
2.	Tanni	1	1		2							Pole midagi märgitud peale numbrite.
3.	Saarepere	1		3	2	1		2				2 j. vks sulane Painküla 14-lane
4.	Jõe Tõnu	1	1	2	3	1						
5.	Laane Jüri	1		1	1	1		1				
6.	Tõnise Anso	1			2							nr. 2 poeg peremeheks
7.	Kuetsikula	1			3	1		1				
8.	Saare Hans	1			1							
9.	Kubja Tõnu	1		1	2				1			Peremees väljast tulnud
10.	Kaare	1			1							
11.	Kärtsi Mikk	–			–							Talus vahi pole.
12.	Ojaküla	1		2								Talus 2 peremehe venda
13.	Vahi Mart	1			1			2				Peremees ojaküla[st]
14a	Mõldre Jaan	1			2							
14b	Tischler Peter	–			1				1			Popsikoht.
15.	Hualma andres	1										Peremees rahvastvand
16.	Kokmeister Jaan	1										koolmeister 69. a. vana
17.	Mõlder Tõnnis	–		1	1							Sulase pereliond ja võõras-
18.	Aasa Jaan	1			1			1				Talus 13 mast, 4 [illegible]
19.	Answardi	1										
20.	Kiina	1			3					1		9 mast, kõj. väl. 4.
21.	Tõnise Jüri	1			1							
22.	Hindrikun Jaan	1	1		3							Sõt sulane 1799 ja pere[illegible]
23.	Kiina Tuomas	1			3							1800. a. nekrooteiks
24.	Tõnise Gotthard	1			2							Sulane saanud 1797. a nekrut.
25.	Narva Eiktur	1			1							
26.	Narva Andrese	1		1	3							
27.	Vahi	1		1	2			1				
28.	Kõti Mikk	1						1	1			
29.	Pepo Mats	1			1							Sõt nekrut
30a	Rätsepa	1			2							
30b	rätsepa	1			2			2				Nekrut
31a	Sepa	1										
31b	Jõe Tõnu	1			1		1					Sulane nekrutiks 1798. a.
32.	Andrese	1			1			1				Karjapoiss 1803 a. saanud.
33.	Matsi Jüri	1			4		1	1				
34.	Andrese Jaan	1	1		2							
35.	Kubja Jüri	1			3							
36.	Karo Jaan	1			3							
37.	Otsa	1			1							← Pääsaküla. Jaani
38.	Ado Hans	1			1							juurest sulane põgenenud,
39.	Tõnu Hans	1							2			saanud uue Jaan 1800. a.
40.	Rätsepa Tõnu	1	1		2							Sulase poeg nekrutiks.
41	Vaino Gotthard	1			1							
42	Metsaanso	1			1			1				Viks palg nekrut.
43	Ilves Gotthard	1			2			1			a	Sulasel 3 poega. ainupoeg
44	Ilves Aado	1			1			1				[illegible]
45.	Madise Ado	1			1		1				b	Nekrut
46	Rätsepa Tõnu	1				1						Karjapoiss on [illegible]
46b	Vilka Gotthard	1						1				
47	Alaveski Madis	1			2							
49	Alaveski Hans	1										Nr. 48 [illegible]
50	Uustoore karjane	–										
51	Rebase Heins.	1			1							[illegible]
51a	Loio Hans	1		1								
51b	Kaun Hans	1	1						1			
52	Vahtrika Jüri	1			2							üks sulane sõjanes
53	Rähni Jüri	1						1				1800 vastast
54	Juursi Jaak	1			1							
55	Kiina Jüri	1			1	1						
56	Jaani Hans	1	1		1							üks mees mõisasse 180[illegible] a.
57	Kaeranna Gotth.	–										
58a	Kuniba Ado	1			1							perelcheta
58b	Kuniba Jaan	1			1							
58c	Sutane Jüri	1			3							pole
59	Angra Juhan	1			1							Talus 3 sulast, üks [illegible]
												Sõt uue Jaan nekrut 180[illegible]
60.	Mõldre Jüri	1			1		1	1				Karjapoiss (18 aastane)
61.	Sepa Hans	1			2		1					põgenenud.
62.	Kanaro Jüri	1			1							Sulane 16½ aastane
63.	Vahi Thomas	1	1									

Edasi tulevad: 2 kangrut – kes on mõisateenijad olnud.
põlluvahi, 2 ametiinimest mõisamaja
Painküla on 8 inimest (krahvi vasetõotajast) Hr. punkonnast.
väljaspool seisust (ausser Ytande) on 10 teovõimetut, 2
karjust ja sante.

Kokku	65	8	13	88	6	5	19	6	1	

ENSV RAKA, f. 1865, nim. 2, sü. 29–4.

Saunamani mõis 1816a[1]

Jrk. nr.	Talu nimetus	Perenaine, hurenaine, perenaise isa, ema või, rendi-	Võõrastrug, -tütar	Elanikke kokku, sh. vanemaid	Sulased	Sulased naised	Sulased lapsed	Majalised	Tüdrukud	Karjused	Karjane	Karjatüdruk	Külas viibi	Kerjus	Perenaises	Sulasnaises	Kokku	Märkusi
1.	Vahi	1 1		3				3							5	3	8	N3! nr. 22.
2.	Vahi	1		2					1						3	1	4	
3.	Tani	1 1	2	1	4	1	4	2				1	Tammiku		5	12	17	
4.	Saarepere	1 1	1	5	1			3							9	4	13	
5.	Jõe anss	1 1		2	3			2	1	1		1			4	8	12	
6.	Lausse	1 1	2	5	1	1		8	1		1				9	12	21	
7.	Tõnise	1 1		3	4	1	4								5	9	14	
8.	Kvatsikõla	1 1		7	2			3	1						9	6	15	
9.	Saare	1 1		3	1				1						5	2	7	
10.	Kaare	1 1	1	10				4	1						13	5	18	
11.	Kaare	1		6	2	2	4	1		2			Kaare		7	11	18	
12.	Ojaküla	1 1	4	1	2	1	1	6							7	10	17	
13.	Ojaküla	1 1			2			3	1						2	6	8	
14.	Tisako	1 1			1			9	2	1		1			2	14	16	Sulased noored, vilkjs. perekonnata
15.	Uulema	1 1		6					1						8	1	9	
16.	Tõnve vanki	—			1			·	1			2			-	4	4	
17.	Otsa	1 1		5	2	1	2		1						7	9	26	Talus 26 inimest!
18.	Anso	1 1	5		1	1	3	1							7	6	13	
19.	Kirna	1 1		3	2	1	3	2	1						5	9	14	
20.	Matsi	1 1	2	8	4	1	1		2						12	8	20	
21.	Kirna	1 1	2	5	2	2	4	16	1		1				9	26	35	Talus 35 inimest!
22.	Hindreko	1 1		3	2	1	2		2						5	7	12	Hindreko ja Matsi (nr. 20) elani-
23.	Tõnise	1 1		6	3	3	10	2	1						8	19	27	kud tuleva õra rehitada!
24.	Narva-Anso	1 1	1	2	1				1			1			5	3	8	
25.	Narva-Andrese	1 1	1	3	3	1	3	1	1						6	9	15	
26.	Mikko Jüri	1 1	3	3	3	1	3		1						5	7	12	
27.	Kuti	1 1	2+3	10	1				1						17	2	19	
28.	Murro	1 1		5	1		2					1			7	4	11	Karjatüdruk / mille karjane-
29.	Rätsepa	1 1	1	2				5							5	5	10	on 12 aastane.
30.	Murro	1	1	5	1			2	1						2	4	6	
31.	Jõe Jõno	1 1		2	1		4		1						4	6	10	
32.	Kruya	1 1		4	1	1	1		1						6	4	10	
33.	Andrese	1 1		7	1	1	4	2							9	8	17	
34.	Matsi	1 1		5	3	4	11	5	2						7	25	32	Üks sulane on 1815a. põgenenud
35.	Andrese	1 1		3		1	1			1					5	3	8	Sulane sõjavões
36.	Andrese	1 1		6											9	12	21	
37.	Kubja	1 1		4	1	1	3	2	2						6	9	15	
38.	Vaino	1 1	3	2	1	1		2						5	7	9	16	„Kiriku kerjus" 4 lapsega
39.	Otsa	1 1		5											7	-	7	
40.	Ado	1 1		4	3	2	4	2	1						6	12	18	
41.	Jaago	1 1	1	2	3	1			2						5	6	11	
42.	Rätsepa	1 1		3	3	1	5	1	2						5	13	18	
43.	Vaino	1 1	2	9	1	1	2	5							13	9	22	
44.	Mutsa	1 1		3	2	1	3	9	1		1				5	17	22	
45.	Ilvese	1 1	1	3	1	1	1	7	1						6	11	17	
46	Ilvese	1 1		5	2			11	2						7	15	22	
47.	Madise	1 1	1	3	1	1	1	4	1						6	8	14	
48.	Rätsepa	1 1		4	1			4	1						6	6	12	
49.	Alaveski	1 1	1	3	1	1	4	5	2						6	13	19	
50.	Alaveski	1 1		1	1			6							3	7	10	
51.	Rubase	1 1		6	1			7	1						8	9	17	
52.	Loio	1 1	2	4					1						8	1	9	
53.	Karro	1 1	2	1				1	1						5	1	6	
54.	Vahtriko	1 1		5	1			1	1						7	3	10	
55.	Rähni	1 1		3				2	2						5	4	9	
56.	Junsi	1 1		2	2	1	2	3	1						4	9	13	
57.	Kirna	1 1	2	9											12	-	12	
58.	Kirna	1 1		5				2	1						7	3	10	
59.	Jaani	1 1		3	1	1	1		2	2		1			5	8	13	
60.	Jaani	1	2	7					1			1			11	2	13	
61.	Kunila	— 1		3	1								Kunila		4	1	5	
62.	Kunila	1 1	1	4	1	1	2		1						7	5	12	
63.	Kangro	1 1			2	1	1		1		1				2	6	8	
64.	Mägra	1 1		4				3	3						6	6	12	
65.	Mälder	1 1		5				7				1			7	8	15	
66.	Sepa	1 1		5	2	1	1	1	1						7	6	13	
67.	Saarvälja	1 1		6				1							8	1	9	
68.	Vahi	1 1	2		1										3	1	4	
	Kokku	66 65	35	18	253	89	41	98	165	58	7	4	10	5	448	481		Revisjonilukes 491 m. ja 533 naist - kõik rahvastikuga

[1] ENSV RAKA, f. 1865, nim. 2, sü. 29-14.

Tabel 18.

Purmani mõis 1826. aastal[1]

Jrk. nr.	Talu nimi	Perenaise, perenaise mees, ema, õde, vend	Vääraspuug.-tütar	Lehmiste kogused ilma täiskasvanuteta	Sulased	Sulase naised	Sulased kogused	Majalised	Kirjused	Tõugjatõrud	Tõugjaspuud mõlemad kokku	Purenahas	Sulastenahas	Kokku	Märkused
1.	Vahi	1.1 1		4	1	1	2	2				7	8	15	Pole jõuvõi kirjutatud „majaline"
2.	Vahi	1.1		3	2			1		1		5	4	9	/Einwohner/
3.	Tanni	1.1		2	4					1		4	5	9	2/ Purnas 1. lahtris – endine perenes
4.	Saarepere	1.1 2		7				1				11	1	12	
5.	Jõgansu	1.1		4	2	1	1	2	7	2		6	15	21	1/Kirjuspere Näit. oli 1811 a. sulane, nüüd on abiellunud, perel on 2 poega ja 4 tütt.
6.	Lause	1.1 3		4	2	2	2	2	4	1		9	13	22	2/ Tõnt kirjus 24 aastane mees
7.	Tõnise-Anso	1.1 2	1	3	3	2	4		2			8	9	17	Nr. 6-ndas oles kirjuse puudund
8.	Raatsikülla	1.1 1		7	1	1	2	3	6			10	13	23	Nr. 7. on tütred majalised kirjused.
9.	Saare	1.1		4	1	1	1					6	3	9	Nr. 8-ndal on „Einwohner" ühel mõõdetud, tegelikult tuleb neid rohkem
10.	Kaare	1 1 3		9	2		4					16	6	22	
11.	Kaare	1.1 1		4	2	2	9	4				7	17	24	
12	Ojaküla	1 1 2		3	2	2	5	5		1		7	15	22	Purenes vahetunud
13.	Ojaküla	1.1 3							1	1		5	2	7	
14.	Tisako	1.1	1	1	2	1	7	1		2		4	11	15	
15	Kuulema	1.1		5	1½	1½	2½			3		7	3	10	
16.	Türe vaski	–								1		–	5	5	
17.	Otsa	1 1 2		5	1	1	6	4				9	12	21	Tõnnad on purenche kohad vahetunud
18.	Anso	1.1 1	1	4	1	1		7	1			8	10	18	
19.	Kivina	11		3	2	2	5	3		1		5	13	18	
20.	Matsi	1.1		6	2	1	4	2			1	8	10	18	
21.	Hindriko	1.1		4	4	2	6	7	1	1		6	21	27	
22.	Kivina	1.1		4	2	2	4	35				6	43	49	1816. aastal siin 35 inimest
23.	Tõnise	1.1		8	1	1	7	11				10	20	30	4 perenenda, 1816 aastal 27.
24.	Narvahanse	1.1		4				2		1		6	3	9	
25	Narva-andrese	1.1 2		3				8				7	8	15	
26	Mikko	1.1	2	8				2						17	
27.	Küti	1.1		6				20				8	20	28	3 perenenda
28.	Murro	1 1	1	2				6				5	6	11	Purenes väljast tulnud, nr. 13-ndast.
29.	Rätsepa	1.1		3	1		3	6		1		5	11	16	
30.	Murro	1.1		3	2			10				5	10	15	
31.	Jõe Tõno	1.1		3	1	1	2	3				5	7	12	Purenche weg vaeantis 1821. a. (l. 20)
32	Rumpa	1 1		1	2	1		5				3	8	11	
33.	Andrese	1.1 2+1		6	1	1	3	21				11	26	37	
34.	Matsi	1.1		4	1	1	1	30				6	33	39	Jaani purenche (nr. 60) purpeg purenes (l. 24)
35.	Andrese	1.1 6		3								11	–	11	
36.	Andrese	1 1		4				4				7	4	11	
37.	Kõbija	1.1 1		2				16				5	16	21	Andmed puuduvad – kõik märgitud majalistena
38.	Värо	1.1		4	2	1	2	4	2			6	11	17	
39.	Otsa	1.1 2		2				1				6	1	7	
40.	Ado	1.1 2		3	1	1	4	3				7	9	16	
41.	Jaago	1.1		6	1	1	5	4	5			8	16	24	Peres 2 kerjuspuud
42.	Rätsepa	—1	1	5	2		16					7	18	25	
43.	Vaino	1.1	1	2			1	19				5	20	25	
44.	Mitsa	1.1		2	3			10		1		4	14	18	
45	Ilvese	1.1 1	1	4				14		1		8	15	23	Purenes 35a, nüüd 42 a (l. 26)
46.	Ilvese	1.1		9				3		1		11	4	15	
47.	Madise	—	1				3	6			1	1	10	11	
48.	Rõtsepa	1.1		3				15				5	15	20	
49.	Alaveski	11 1		5	2	1	2					8	5	13	
50	Alaveski	–			1			7						8	
51.	Ribase	1.1		7				8				9	8	17	Tulnud mõisast (mõisatemijatest) ?.
52.	Pajo Leio	1.1	1	2				6				5	6	11	
53.	Karro	1 1		1				7				3	7	17	Perenes oli (1812. a.) maakaitseväes 9 aas-
54.	Vahtsiko	1.1		4				1				6	1	7	tat, tuli 1822. a. Lagasi – mõlemaenn
55.	Rähni	– 1		3	1	1		9				4	116	15	rohmulane
56.	Junsi	1.1		4				8				6	8	14	
57.	Kivina	1.1		4				6				6	6	12	
58.	Kivina	1.1		4				3				6	3	9	
59.	Jaani	1.1		6	1	1		5				8	7	15	
60.	Jaani	1.1 1		6	1			4				9	5	14	
61.	Kivila	1.1		3	1	1	3	2				5	7	12	
62.	Kuvila	1.1		7	2	1		9				9	12	21	
63.	Kangro	1.1		2				5				3	5	8	
64.	Mägra	1 1		5				1		1		7	2	9	
65.	Meldri	1.1		2				14				3	14	17	
66.	Lipa	1.1		8				6			1	10	7	17	7 poega, 1 tütar
67.	Savivälja e. Savikoja	1.1		6				1				–	–	9	Edasi talevad rabadele spetsiaal-
68.	Vahi	1.1 1	1	4				3				8	3	11	küni 82 numbrini (88 inimest)
	Kokku	63 44	12		64	36	116	407	29	19	2	1	431	663	1123

[1] ENSV RAKA, f. 1865, nim. 2, sü. 29-14.

Tabel 19.

Linnamani mõis 1834. aastal

Jrk. nr.	Talu nimi	Perenimi ja p-nimi	Sõle isiku, vend, õde	Võõrasperelig, –tütar	Eelmiste talurahva isikuarvu järgi	Sulased	Sulaste naised	Sulaste lapsed	Majalised	Karjatüdrukud	Karjapoisid	Täiskasvanud karjatüdrukud	Reede arv		Suvekakras	Kokku	Märkused.
1.	Vahi	1.1	2		6	2			8			1	6	10	11	21	1) Punkt (.) esimeses lahtris – tund, pere-
2.	Vahi	11			5				3				2	7	3	10	mees
3.	Tani	1.1			5	1	1	2	4				4	7	8	15	2) t. – revisjonilise numbri
4.	Saarenurme	–											3			23	3) Pole nähtegi märkust, kes kiegi on
5	Jõetõnsu	1.1			7				4				4	9	4	13	
6.	Lause	1.1			10	1	1	2	7				4	12	11	23	
7.	Tõnise	11			1	2	2	3	17				8	3	24	27	
8.	Kootsikülla	1.1	1		5				8				2	8	8	16	
9.	Saare	11			4	1	1		5				2	6	5	11	
10.	Kaave	11	2		3				5				2	7	5	12	
11.	Kaave	1.1			4				15				2	6	15	21	
12.	Ojaküla	1.1			3	1	1		4				4	5	6	11	
13.	Ojaküla	1.1	1		1				4				2	4	4	8	
14.	Jõaru	1.1			1				5				7	3	5	8	
15.	Hundema	1.1			2				8				3	4	8	12	
16.	Tõnvesci											1			1	1	
17.	Otsa	1.1	1		5				11				3	8	11	19	
18.	Anso	1.1	2		7				6				2	11	6	17	
19.	Kiinse	1.1			6				17				6	8	17	25	
20.	Matsi	1	1		4				15				4	6	15	21	
21.	Hindriko	1	1		4				6				2	6	6	12	
22.	Kiinse	1	1		4				25				7	6	25	31	Peresid kiinsalt käib kubjaahjuni ±0,56
23.	Tõnise	1	1		5				14				4	7	14	21	
24.	Narvahansu	1	1		6				2				2	8	2	10	
25.	Narvaandrese	1	1		1				22				7	3	22	25	
26.	Nikko Jüri	1	5						13				4	6	13	19	
27.	Küti	11			4				14				3	6	14	17	
28.	Murro	21	1		14		2		19				5	17	19	36	Kaks premest talus.
29.	Rätsepa	11			5	1			9				2	7	9	16	
30.	Murro	11			5	1	1		12				4	7	12	19	
31.	Jõe Tõnu	11			4			3	12				3	6	15	21	
32.	Rumpa	11			1	2	1	3	5				3	3	11	14	
33.	Andrese	11			3				15				4	5	15	20	Siin mainib 1. korda sõna „Einwohner"
34	Matsi	11			5			5	18				4	7	23	30	(elanik, majaline), l. 39.
35.	Andrese	1.1			3				8				4	5	8	13	
36	Andrese	11	1		2	2	1	2	4				3	5	9	14	
37.	Kuboja	11			1	1	1	5	9				4	3	16	19	
38.	Nõro	11			7	3	2		3				4	9	8	17	
39.	Otsa	1.1			1				2				2	3	2	5	
40.	Ado	2 2			4	1	1		8				2	8	8	16	Kaks premest, üks vahetunud
41.	Jaago	1.1			1	1	1	1	24				6	3	24	27	
42.	Rehesepa	1.1			1				14				3	3	14	17	
43.	Vaino	1.1			6	2	2	2	6				5	8	12	20	
44.	Metsa	1.1			6	2			16				6	8	18	26	
45.	Tevese	1.1			4	1	1		14				6	6	12	18	
46.	Ilvese	1.1			3	1			14				4	5	15	20	
47.	Madise	11			4	1	3		11				3	6	15	21	
48.	Rätsepa	11			4	1	1	1	2				2	6	3	9	
49.	Alaveski	1.1			5	1			5				2	7	6	13	
50.	Alaveski	1.1			6	1	1		4				2	8	6	14	
51.	Rebase	1.1			5				5				2	7	5	12	
52.	Leio	1.1	1		3				3				2	6	3	9	
53.	Karro	1.1			4	1	1	2	–				1	6	4	10	
54.	Vahtriko	1.1			2				8				2	3	7	10	
55.	Rähni	1.1			5				7				2	7	7	14	
56.	Juusi	1.1			4	2	1		5				4	6	8	16	
57.	Kiinse	1.1			5				2				2	7	2	9	
59.	Kiinse	1.1			2				4				2	4	4	8	
59.	Jaani	11	2		4				5				2	8	5	13	
60.	Jaani	1.1	1		6				11				3	9	11	20	
61.	Kunila	11			3	1	1		–				2	5	2	7	
62.	Kunila	11			3	1	1		–				2	5	2	7	
63.	Kangro	11				1			6		←1		3	2	8	10	
64.	Mugra	11	1		5				6				4	8	6	14	
65	Mõldri	11	1		4	1	1	1	12				4	7	15	22	
66	Lepa	1.1		1	9				–				1	12	–	12	
67	Saarivälja	11							6				2	2	6	8	
68	Vahi	11			2				6				2	4	6	10	
69	Kangru	–	1		2								1			4	Peremees surnud.
70	Pabiale	11	4		4								1	10	–	10	Uus talu.
71	Villema	11			4								1			10	Süt edasi on vabadikud, pered kaupa (ilma peremeest, sulasi jne) märkimata, pered. on ka väiksemad. Mõnel on ka mõisaline peremees (Wirth) – enid sellised talu- lid Kunsis pole
	Numbrid jätkuvad kuni 120-ni.																
	Seppa on talude arv tudine – 68.																
	Selga 52 pere	t 205 inimesga															
	Kokku	70	32	1	274	37	29	32	217		3.		227	349	634	1063	6

Vabadikud 205

Kokku 349 839 1268

1) ENSV RAKA, f. 1865, nim. 2, sü 30-4.

Tabel 5.

Puurmani mõis 1850. a.

Jrk. nr.	Talu nimetus	Pereliikmeid	Kõrvalised töölised	Jrk. nr.		Pereliikmeid	Kõrvalised töölised	Märkused
1.	Vahi	6	21	44.	Mõtsa	4	28	
2.	Jani	9	35	45.	Ilvese	4	17	
3.	Vahi	2	6	46.	Ilvese	6	25	
4.	Saarepere	6	25	47.	Madise	2	13	
5.	Jõe	9	28	48.	Rätsepa	1	1	22½ aastane n.
6.	Lause	4	35	49.	Moorinski	3	16	
7.	Tõnise	6	25	50.	Moorinski	2	16	
8.	Rootsikülla	3	26	51.	Ribase	3	31	
9.	Saare	4	18	52.	Loio	1	11	
10.	Haave	5	22	53.	Kaevo	2	18	
11.	Kaave	5	21	54.	Vahtriko	1	23	
12.	Ojaküla	3	14	55.	Rähni	2	14	
13.	Ojaküla	3	13	56.	Juusi	3	8	
14.	Tiiako	5	33	57.	Kivina	-	-	ära läinud Kunila talu (nr. 61).
15.	Hundema	3	17	58.	Kivina	4	26	
16.	Tõrve veski	3	1	59.	Jaani	2	15	
17.	Otsa	1	11	60.	Jaani	2	15	
18.	anso	2	16	61.	Kunila	4	35	
19.	Kivina	6	29	62.	Kunila	4	37	
20.	Mätsi	4	23	63.	Kangro	2	13	
21.	Hundriko	4	25	64.	Mugra	4	20	
22.	Kivina	6	22	65.	Mõldri	4	20	
23.	Tõnise	4	32	66.	Sepa	2	25	
24.	Narvaanso	2	16	67.	Savivälja	2	12	
25.	Narva Andrese	4	22	68.	Vahi	3	17	
26.	Mikko	5	29	69.	Jaan Põdra	1	10	
27.	Kiiti	5	26	Jäägnevad vabadikud üksikud pered (vabadikud, kohvikud, saunikud) kuni nr. 80.				
28.	Muvro	6	40					
29.	Rätsepa	4	17					
30.	Muvro	3	13	Painkülas vasetäkoja juures ja vabadikke 127 meest ja 155 naist.				
31.	Jõe Jõno	5	28					
32.	andrese	4	13					
33.	andresu	4	33					
34.	Mätsi	4	40					
35.	andrese	3	20					
36.	Andrese	2	16					
37.	Kuuja	4	10					
38.	Vääro	1	13					
39.	Otsa	1	2					
40.	ado	3	40					
41.	Jaago	3	26					
42.	Rätsepa	4	19					
43.	Vaino	3	15					

ENSV RAKA, f. 1865, nim. 2, sü. 30-9.

Härjanurme mõis 1811. aastal (ainult mehed).[1]

Jrk. nr.	Talu nimi	Peremees	Peremehe isa	Peremehe vennad	Poolemees	Võõraslapsed	Eshnitä lapsed kokku	Sulased	sulasid kokku	Karjapoiss	Saunik	Majahoidja	Peretähvrat	Sulastähvrat	Kokku	Märkused.
1.	Pajo Jüri	1					3						4	-	4	
2.	Peebo Jüri	1.			1		3	1	1	1			5	3	8	Peremehes sulane talust nr. 13, l. 1, 5.
3.	Kootsi Tõnu	1		1				1	1		2		2	4	6	
4.	Lauri Mikk	1	1		1		2						5	-	5	
5.	Pajo Jaago Gotthard	1					3	1	1			2	4	4	8	Sulastes peremehe poeg teisest talust.
6.	Arvo Matsi Jaan	1	1	1			2	1		1		1	5	3	8	
7.	Tani Hans	1.			1	1		1	3				3	4	7	Peremehes Vesso Madise (nr. 16) poeg, l. 5.
8	Kirneri Hans	1	1	1	1		4	2	3				8	5	13	Sulane teisest talust
9.	Jutxami Jaan	1.					4						5	-	5	Peremehes talu nr. 8 poolemehe poeg
10.	Varo Jaan	1.					3	1				1	4	2	6	Siin on peremehes mõisa end. kutsar l. 5.
11.	Isaac Jüri	1		1			4	3	3				6	6	12	
12.	Rähni Jüri	1.					1						2	-	2	Peremees tulnud Puurmanist, l. 5.
13	Vahi Jaan	1.					2	1	1				3	2	5	Peremehes Lauri Jaani (nr. 14) poeg.
14.	Lauri Jaan	1.						1					1	1	2	Peremees tulnud Puurmanist 1805 a. l. 6.
15.	Leti Hans	1.					1	3					2	3	5	Peremehes Peebu Jüri (nr. 2) poeg, l. 6.
16.	Vesso Madise	1	1				2						4	-	4	
17.	Vawa Mart	1.					1						2	-	2	Peremehes Arvo Matsi Jaani poeg (nr. 6), l. 4 ja 6.
18	Keidu Jüri	1					2	1					3	1	4	
19a	Jõetõnu Jaan	1.			1		1	1					3	1	4	Peremehes Hindreku talu (nr. 34) perepoeg
19b	Sandsilla Tõnu	-									1		-	1	1	5 saunikut, tulnud Puurmanist 1804. aastal. Peretalunga ühe mundi all-s.o. saunikud talu maadel.
19c	-"- Vahtriku Hans	-									1+2	3	-	6	6	
19d	-"- Jari Jüri	-									1		-	1	1	
20.	Kirna Tõnu	1					1	1			1		2	2	4	
21.	Perstli	1.						2	2				-	5	5	Peremehes Keidu Hansu võõraspoeg, l. 15 1807 a.
22.	Paulí Jüri	1			1		4					2	6	2	8	
23.	Kirna Hans	1.					2	3	1				3	4	7	Kala (nr. 29) talus oli sulane Jaan, surn 1807 a. Poig on siin peremehes.
24.	Perli Aado	1					3	1					4	1	5	
25.	Mädasopi	1.					1	-			1+3	1	2	5	7	Peremehes Arvo Matsi (nr. 6) sulane
26.	Lello Hans	1.		1			2						2	-	2	Peremees Matsi (nr. 38) talust
27.	Mäldre Jaak	1		1			3	2					5	2	7	
28.	Kotska Aado	1					2	1	1	1		1	3	4	7	
29.	Kala Andres	1					3			1			4	1	5	
30.	Arvo Aado	1.					.	2	1	1	1	1	1	6	7	Peremees teisest talust
31.	Kassi Mart	1						1	1				1	2	3	
32.	Kasi Mats	1.			1		3						5	-	5	Peremees oli varem sulane Lello talus (nr. 26), l. 15.
33.	Kirna Hans	1	1		1			2	1				3	3	6	
34	Hindreku Hans	1.		2									3	-	3	Peremehes on kasulaps, l. 9.
35.	Kassi Mart	-			1		2	2	1				3	3	6	
36.	Kirna Aado	1					1		1				2	1	3	
37.	Veski Andres	1.				1	1		3				3	3	6	Peremehes Hindreku Hansu (nr. 34) poeg.
38.	Matsi	-									1		-	1	1	
39.	Kassi	-					4						4	-	4	Talus on aimelt 4 last (12 - ½ aasta- sid:
40.	Rätsepa Jüri	-											-	-	-	Pole ühtegi mest.
41.	Mäldri Tõnu	1					2		1				3	1	4	
42.	Sepa Tõnu	1					2	1	2	1	1		3	5	8	
43a	—	-						1			2	1	-	4	4	5 saunikupere
43b	Hindreku Ants	1.					4				3	.	5	3	8	Peremehes sai sulane
43c	Hindreku Antsu p.	-									3		-	3	3	5 saunikku pere
44	Jaago Tõnu	1			3		2	2			1		6	3	9	
45	Matsi Aado	1					3	1					4	1	5	
46	Matsi Joosep	1	1	1			1						4	-	4	
47	Ustali David	1.			1		3		1				5	1	6	Jaago Tõna (nr. 44) poeg on peremees l. 13-14
48a	Thomase pere	-									1	2	-	-	-	Praegu on tühi - oli 1803. aastani
48b	Matsi Jüri	1.					1	1					2	1	3	Peremees nr. 48c pojast
48c	Puusepa Jüri	1.						1					1	1	2	Peremehes nr. 48b sulase poeg
49a	Puuli Jüri	1		3			2				1		6	1	7	
49b	Pusta Jüri	-									2		-	2	2	
50.	Tüdo Mart	1					2	1			2		3	3	6	
51.	Keido Mats	1					4						5	-	5	
52.	Ilvese Jüri	1					3	1	1				4	2	6	
53.	Lelo Hans	1			1		3	1					5	1	6	Peremees Puuli Matsi (nr. 49a) poeg
54.	Kokota Mart	1.					4	1					5	1	6	
55.	Mikko	1					3						4	-	4	
56.	Tenno Jaak	1.						1			2+2		1	5	6	Peremehes nr. 23 märkuses tõendi kala Jaani tüne poeg
57.	Rehemaa Hans	1			1							4	2	4	6	
58.	Lause Tõnu	1		1				1	1		2		2	4	6	
59.	Saunik Mart	-									1		-	1	1	
60.	Saunik Joosep	5	6	13	15	2		1			2		-	2	2	
	jõgenevad 9 isikust ja töövõimetud															
	KOKKU	55	6	13	15	2	109	49	31	6	32+7	19	197	141	338	+ 9 töövõimetut, kokku 347.

[1] ENSV RAKA, f. 1865, nim. 2, sü. 29-1. Märkuste tahtris „l." näitab sü. lehte.

Härjanurme mõis 1816. aastal.[1]

Jrk. nr.	Talu nimetus	Perenaes Perenaine	Perenaise isa, vend, õde	Võõras, palgaline	Eelmiste lapsed i. enne rändast. 1. rändasp.-ks	Sulased	Sulaste naised	Sulaste lapsed	Majalised	Karjatüdrukud	Karjapoisid	Tüdrukud	Perehu rahvas	Sulaste rahvas	Kokku	1834 aastal talus inimesi	Märkused.
1.	Pajo	1 1	1 1		3				2				7	2	9	18	
2.	Vanakilteri	1 1			3							1	5	1	6	10	Uus perekond ja talu
3.	Kerneri	1 1			2			3	1			1	4	5	9	6	
4.	Piedo	1 1			2				6		1	21	4	8	12	12	
5.	Lauri	1 1			3	1	3	3	7		1	1	5	13	18	15	
6.	Pajo	1 1	1		4	1	1					1	7	3	10	11	
7.	Orumatsi	1 1			4	1	1					1	5	5	10	17	
8.	Lauru	1 1				1		2	3			1	2	6	9	8	Vaine võõrad Pavvasaarist (l. 8)
9.	Orumatsi	1 1	1 1		2				1			1	6	2	8	20	
10.	Juhkama	1 1	1		3				1			1	6	1	7	19	
11.	Nõro	1 1			4	1		1	2			1	6	5	11	7	
12.	Soare	1 1			4	2	1	1				1	6	5	11	10	
13	Sare	1 1			5	1							7	1	8	6	
14.	Rähni	1 1			2	1			1	1	1	1	4	6	10	20	+ 1 kasulaps
15.	Vahi	1 1			4	1	1						6	2	8	13	
16.	Laari	1 1			4	2	1	1				1	6	5	11	10	
17.	Latti	1 1			4	1	1	4					6	6	12	16	
18.	Viru	1 1			3								5	–	5	9	
19.	Narva	1 1				1			2			1	2	4	6	4	
20	Koidu	1 1			4	1			3			1	6	5	11	15	Soldat 18/2 a. sõjast tagasi tulnud
21.	Jaetõnu	1 1			2				19		1	1	4	21	25	19	
22.	Kirna	1 1	1		2	1			6	1		1	5	9	14	16	
23.	Pärtli	1 1	1		10								13	–	13	11	
24.	Matsi	1 1			6				9			1	8	10	18	14	
25.	Kirna	1 1			4				3			2	6	4	10	29	
26.	Murro	1 1			3	1	1	3				1	5	6	11	17	
27.	Mädasoni	1 1			4	1	1	3	2		1		6	8	14	17	
28.	Lello	1 1			4	+	+	3	2		4		6	8	14 6	9 3	
29.	Mõldri	1 1			3	1			6			1	5	8	13	10	
30.	Kokuta	1 1		2	3	1			6			1	7	8	15	6	
31.	Kakuta	1 1			6				2			2	8	4	12	13	
32.	Kassi	1 1			2				3	2		1	4	6	10	14	
33.	Orumatsi	1 1	1		1			1	1	1		2	4	5	9	17	
34.	Kassi	1 1			1	1				1		1	3	3	6	16	
35.	Kirnajaagu	1 1		3	1	2			2	1			6	5	11	16	
36.	Jüridiko	1 1	1		3				1	1		1	6	3	9	15	
37.	Kassi	1 1	1		2	3	2	2	1	1		1	5	10	15	16	
38.	Kiina	1 1			5	2			1				7	3	10	21	
39.	Kruusamaa	1 1			3				3				5	3	8	20	
40.	Venekase	1 1			4	1			15		2	1	6	19	25	22	
41.	Mõldri	1 1			4				1				6	1	7	8	
42.	Matsi	1 1			1	1	1	3	20				3	25	28	15	Peres 28 inimest!
43.	Jaanijüri	1			2	2	1		9				3	12	15	14	
44.	Matsi	1 1			6				3			1	8	4	12	1	Peres elab soldatinaise tütrega
45.	Matsi	1 1			4	1			2			1	6	4	10	9	
46.	Uustalu	1 1			6				4				8	4	12	24	
47.	Matsi	1 1			3	1	1						5	2	7	14	
48.	Pruuspa	1 1			3	1	1	2				1	5	5	10	18	
49.	Pruuli	1 1	2		9				3			1	13	4	17	12	
50.	Pusta	1 1		3	1				3				6	3	9	8	
51.	Tüdu	1 1	1		3	2			2	1			6	5	11	19	
52	Koidu	1 1			6							1	8	1	9	22	
53	Mihkli	1 1	1		3				6				6	6	12	23	
54	Lello	1 1	1		1	1			2	1			4	4	8	23	
55.	Kikkota	1 1											2	–	2	18	
56	Kikkota	1 1			6								8	–	8	9	
57.	Miku	1 1			5	1			1				7	2	9	10	
58	Märdi	1 1			3	2	1	2	4	1		1	5	11	16	13	
59	Rehemaa	1 1			5				2			3	7	5	12	17	
60	Rehemaa	1 1			1	3	1	5	5	3			3	17	20	18	Kajalaste vanused: 14, 12, 10 a.
61	Uustalu	1	1		4								6	–	6	13	
62	Metsavahi	1 1			1							1	3	2	5	20	1 väljaspool abielu laps
	Kokku	62 60	17	8	205	44	16	36	176	15	7	40	352	339	691		
	Järgneb 9 soldatinaist kahe lapsega (11 in)														11		
															702		

[1] ENSV RAKA, f. 1865, nim. 2, sü. 29-6

Tabel 12.

Laeva mõis 1811. a.

Järj. nr.	Talu nimi	Peremees	Peremehe isa, vend	Väisas poisid	Ellujäänute lapsed	Sulased	Sulase lapsed	Naised	Sulased	Kokku	Märkused
1.	Olli Mart	1	1		1	1		1		5	
2.	Mardi Matsi	1			4	1		2		8	
3.	Otsa Johan	1			1	1	3	3		9	Peremees väljastpoolt tulnud
4.	Triino Madis	1	1			1	1	2		6	
5.	Johani Jüri	1	2			1	2	3		9	Nr. 1-he poeg peremees
6.	Ellevee Madis	1	2					6		9	Lisaks 1 kasulaps
7.	Trusa Mart	1			3			2		6	
8.	Matsi Jüri	1			3			3		7	
9.	Mardi Hans	1			3			1		5	Poeg nr. 25-ndas perem.
10.	Lubeki Jüri	1			1	1		4		7	
11.	Malla Mart	1			3					4	
12.	Riino Jaan	1			4			1		6	Peremees väljastpoolt
13.	Koppa Hans	1			3			5		9	
14.	Valma Aand	1			1			2		4	
15.	Puka Jaani	1								1	Koolmeister
16.	Jüri p. Jaak	1			3			2		6	
17.	Milder Jaak	1			2	1		4		8	
18.	Peedo Jaak	1	1		3			1		6	P-mees nr. 3-ndast
19.	Mello Jaan	1	1	2				4		8	Karjane lisada
20.	Triino Carl	1								1	Peremäst mängitud pole.
21.	Kodasme	1			2					3	
22.	Suba Hans	1			3			8		12	3 peret
23.	Purrete Hans	1	2		1					4	
24.	Vadi Hans	1			2			1		4	Peremees nr. 6-dast
25.	Mägra Jaan	1			1					2	
26.	Tirma Jüri	1			1	1		4		7	
27.	Valgo Tado	—									Mestetu talu
28.	Ohne Mart	1		2		1		1		6	Lisaks leidlaps
	Vabadikud:										
1.	Olli aranda			43	aastane					3	Koos poega
2.	Trumsa Mart			66	aastane					1	Vendel lapsi pole, ka 1795. a. pole
3.	Puska Jüri			69	— " —					1	märgitud lapsi-
4.	Matto Hans			64	— " —					1	nabi on kolm
5.	Purrete Hans			54	— " —					1	varem üks lähnud
6.	Andrese Hans			40	— " —					1	või pole olnudki —
											on vallalised
	Kokku	27	10	4	45	9	6	60		178	

ENSV RAKA, f. 1865, nim. 2 sü. 29-3

Tabel 13.

Laeva mõisa talurahvas 1816.a.[1]

Jrk. nr.	Talu nimi	Peremees	Perenaine	Peremehe isa vend õde	Võõraslapsed	Pererahvalapsed	Sulased	Sulaste naised	Sulaste lapsed	Majalised	Tüdruk	Pererahvas	Sulaste rahvas	Kokku
1.	Olli	1	1	1			1		1	9	2	3	13	16
2.	Ivaski	1	1	2 ←	1	4	1	1	1	7	1	9	11	20
3.	Otsa	1	1			5		1	1	6		7	8	15
4.	Trünomärdi	1	1	2	1	1	1			7		6	8	14
5.	Laeva	1	1	2	2		1		2			6	3	9
6.	Ellevi	1	1	2		4	2		5	3		8	10	18
7.	Truusa	1			1	7			2			9	2	11
8.	Matsi	1	1	←	1	4	1	1	2	3	1	7	8	15
9.	Märdi	1	1	3		3						8	5	13
10.	Lübeki	1	1			4	1	1	1	1	3	6	7	13
11.	Matto	1	1		1		1	1	3	2	1	3	8	11
12.	Reino	1		1	3	2	1		5	1		7	7	14
13.	Koppa	1	1	4		4	1	1		3	1	10	6	16
14.	Valma	1	1	2		5	2			1		9	3	12
15	Pika Jaani Andres	talu on muutunud sauniktaluks												
16.	Jaago	1	1			6	1		1	1	1	8	4	12
17.	Annusi	1	1		1	3				5		6	5	11
18	Peedo	1	1	1		6				3	1	9	4	13
19.	Mällo	1	1	4	2	2	1			1		10	2	12
20	Trinomärdi	talu on muutunud saunikuks												
21.	Kodelasme	1	1			2	1	1	3	4	1	4	10	14
22	Subi	1	1	1		8	1	1	6	3		11	11	22
23	Purreto	1	1			5	1			1		7	2	9
24	Valli	1	1	1		4				3		7	3	10
25	Mägra	1	1	1		1	1	1	1	2		4	5	9
26	Türna	1	1	2		6	1	1	2	2	1	10	7	17
28		Sün elas üksik vana mees, kes läks nr. 12-sse sulaseks												
29	Vabadikud:	11 perekonda (11 mest ja 22 naist)												33
	Märkus: nr. 27 on revisjonilehes vahde jätud.													
		24	22	30	21	86	20	10	37	68	13	174	152	326

1) ENSV RAKA, f. 1865, nim 2, sü. 29-8.

Tabel

Talurahva kihistumine Kirsi kihelkonnas XIX saj. 1. poolel
(kvantitatiivsete andmete kaupa)

Aastad	Külade arv	Talude arv	Elanikke: Kokku	Elanikke: Mehi	Elanikke: Naisi	Sulased: kokku	Sulased: mehi	Sulased: naisi ja lapsi	Vabadikke	Saunikuid	Karjaseid	Jüngiatükkmeid	Kerjuseid	Tööinimesi	Põõnikke	Sulatajaid, nekrutiid	Magajaid	Surnuaiast	Surnuaiast
Pärnumaa mõis																			
1795	6		413			15									3				
1811	6	63	468			5	8	5	88			19	5			10			6	86	377
1816	6	68	491	533	1024	2		2	89	130	13	23	4	68	5			9	165	448	481
1826	6	68	492	631	1123	5		5	64	152	88		2		22					431	663
1834	6	68	686	740	1426	—		1	37	61	205			3					217	349	839
1850	6	69	814	905	1719				30		282										
Kirsi kirikumõis																			
1795	1		44			11													
1811	1	7	48												~~6~~	6			9	33	15
1816	1	8	47	57	104	4						8							3	89	11
1826	1	8	49	61	110	8														102	—
1834	1	6	65	81	146							6		1						139	7
1850	1				258																
Härjanurme mõis																			
1811	4	61	347			2	13		49	37		39			6				99	195	155
1816	4	62	352	350	702				44	52				40	22				176	368	334
1826	4	62	364	437	801										29				407	365	436
1834	4	78	499	499	998				37	61	127								207	566	432
1850	4	77	511	601	1112																
Laiva mõis																			
1811	2	28	173						9	6	14									147	29
1816	2	28	190	178	368				20	47	33			13						255	113
1826	2	28	280	300	580	26					121									455	121
1834	2	28	301	334	635	—					117									518	117
1850	2	28	418	452	870	6					129					2	19			731	129

Märkusi: 1) Tabelis esinevad ainult need andmed, mida revisjonikirjad näitasid. Omapoolselt majaliste arvu pole kedagi kantud.
2) Kus mõisatalunijaid näidatud pole, tegelikult aga neid oli – seal on nad lõjumarvudes, mistõttu need on tegelikest suuremad
3) 1850-ndad aastad on üksikasjalisemalt analüüsimata jäänud, mistõttu lahtrid ka täitmata
4) Sadukõla mõis vt. lk. 62.